

***'GIJ ZULT U GEEN
GODENBEELD MAKEN'***

***HET TWEEDE GEBOD
ALS UITGANGSPUNT VAN DE THEOLOGIE IN DE
MULTICULTURELE SAMENLEVING, VANUIT
HET ENIGE THEOLOGISCHE PRINCIPE***

***'GIJ ZULT U GEEN
GODENBEELD MAKEN'***

***HET TWEEDE GEBOD
ALS UITGANGSPUNT VAN DE THEOLOGIE IN DE
MULTICULTURELE SAMENLEVING, VANUIT
HET ENIGE THEOLOGISCHE PRINCIPE***

DR. PETER VELDHUIZEN

Uitgeverij Heijink, Hardenberg

Schrijver: Dr. Peter Veldhuizen (1946), emeritus predikant van de
Nederlands Gereformeerde Kerk te Leerdam
Coverontwerp: Ida Veurink
ISBN: 9789463422598
Uitgeverij Heijink, Hardenberg
© 2017 Dr. Peter Veldhuizen

‘Was nicht originell ist, daran ist nichts gelegen,
und was originell ist, trägt immer die Gebrechen des
Individuums an sich’

Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832)

‘In Christus is de bron en ’t middelpunt der kennis;
God kennen wij door Hem; door Hem, ons eigen hart.
Een wijsheid buiten Hem is enkle heiligschennis,
En arbeid, die den geest in ’s duivels strik verwacht.
Geen waarheid dan in Hem; alle andre glans verduistert,
Zijn kennis is ’t alleen die ons de ziel ontkluistert,
En zonder Hem is niet, dan wrevel, wroeging, smart’.

Willem Bilderdijk (1756-1831)

‘Europa is echter meer dan een geografisch begrip alleen.
Europa is een sfeer. “Europa” is daar, waar men de invloed
bespeurt van twee steden: Jeruzalem en Athene. Als “Europa”
Jeruzalem vergeet, de stad, waar de grote profeten getuigden en
de Heiland aan het kruishout stierf, is het religieus verloren.
Als het Athene vergeet, is het cultureel verloren’.

J.C.A Fetter (1885-1959)

‘Christocentrisch zien, dat is ten slotte altijd theocentrisch zien’.
“Wij geloven allen met het hart, en belijden met de mond, dat er
een enig God is”.

Klaas Schilder (1890-1952)

Nadat God eertijds vele malen en op vele wijzen tot de vaderen
gesproken had in de profeten, heeft Hij nu in het laatst der
dagen tot ons gesproken in de Zoon, die Hij gesteld heeft tot
erfgenaam van alle dingen, door wie Hij ook de wereld
geschapen heeft.
(Hebreeën 1,1-2)

Die Zich geopenbaard heeft in het vlees,
is gerechtvaardigd door de Geest,
is verschenen aan de engelen,
is verkondigd onder de heidenen,
geloofd in de wereld, opgenomen in heerlijk.
(1 Tim. 3,16)

I N H O U D

WOORD VOORAF

De vraag naar God: p.13

Een nieuw uitgangspunt in de oude theologie: p. 16

Terugkeer naar het theologische uitgangspunt van het begin: p.21

I - 'GIJ ZULT U GEEN GODENBEELD MAKEN'

Inleiding:p. 25

Onderscheid in het eerste en tweede gebod: p. 25

Het horen naar de Stem: p. 27

Israëls religie gericht op het horen: p.35

De HERE kan onmogelijk worden afgebeeld: p. 46

De joden en de jood Jezus Christus: p. 56

II - HET BUITEN-BIJBELS GETUIGENIS AANGAANDE JEZUS

Een algemeen misverstand: p. 60

De dwaasheid der ontkenning: p. 65

Nietzsche 's worsteling met de Christus der Schriften: p. 66

'En in Jezus Christus': p. 68

Het leven van Jezus in rabbijnse bronnen uit de eerste eeuw:
p. 69

A) Flavius Josephus: p. 74

Het leven van Jezus in heidense bronnen: p. 77

A) Thallus, de Romeinse historicus: p. 78

B) Plinius de Jongere: p. 79

C) Tacitus: p. 80

- D) Suetonius: p.82
 - E) Mara bar Serapion: p.84
- Slotsom: p. 85
- Wittgenstein geeft te denken: p. 87

III - DE CHRISTELIJKE KERK EN DE VERLICHTING

- Aufklärung und Gegenklärung: p. 88
- De betekenis van Origenes: p. 88
- De vraag naar Jezus: p. 89
- Hermann Samuel Reimarus: 93
- Friedrich Daniel Strauss: p. 95
- Napoleons wijze en nuchtere antwoord: p. 98
- Een doodlopende weg: p. 99
- Ernest Renan, de schrijver: p. 99
- Harnack en de concentratie op het rijk Gods: p. 100
- Jezus Christus, 'die om ons mensen en om onze zaligheid is neergedaald': p. 109
- Klaas Schilder en de scherpte van godsdienstige begrippen: p. 112
- 'Geen einde aan het maken van boeken' over Jezus: p. 120

IV - DE NIET TE VERGETEN MARTIN KÄHLER

- Terug naar Martin Kähler: p. 123
- Paul Tillich over Martin Kähler: p. 135
- Klagen wordt gezang: p. 143

V - GOD KOMT TOT ONS IN DE LOGOS, HET WOORD

- Eén Godsbewijs: p. 146
- Geloof en geschiedenis: p. 162

Jezus in de evangeliën: p. 174

A) Jezus de Messias: p. 174

B) Jezus de Zoon Gods: p. 176

C) Jezus de bringer van het heil: p. 182

Van de evangelist Lucas naar Johannes: p. 185

D) De gans Andere geldt zowel de Vader als de Zoon: p. 192

Het ware beeld Gods: p. 192

VI - JOHANNES DAMASCENUS' PLEITREDE VOOR DE ICONEN

Inleiding: p. 194

Damascenus' derde verhandeling over de iconen: p. 195

Damascenus' betekenis voor de kerk van het Oosten en Westen:
p. 216

VII - KEERPUNT IN DE CHRISTELIJKE THEOLOGIE

De betekenis van 'Jeruzalem' voor de christelijke cultuur: p. 220

'Vader' van de scholastiek: p. 223

Anicius Manlius Boëthius: p. 224

Aristoteles' grote invloed op de theologie: p. 227

Aristoteles in Dante's *Convivia en Divina Commedia*: p. 231

Oordeel der grootten over Aristoteles: p. 232

Wisselwerking om voorrang tussen Plato en Aristoteles: p. 235

Reformatie en nadere reformatie over Aristoteles: p. 237

Voetius en de theologie als 'moeder der wetenschappen': p. 237

Aristotelische scholastiek vervlochten in gereformeerde
theologie: p. 239

Johannes Duns Scotus Eriugena: p. 240

Anselmus van Canterbury gespiegeld aan Thomas van Aquino:
p. 240

Johannes Damascenus de werkelijke vader van de scholastiek:
p. 247
Een kort intermezzo: p. 258
'Sluitsteen en overgang' ook volgens Harnack: p. 261
Johannes Hessen en zijn voorkeur voor Augustinus: p. 268
Christelijke theologie heeft Christus tot inhoud: p. 269
De vele verschillende godsdiensten: p. 274
De gevaarlijke godsdienst die jodendom, christendom en islam
overtreft: p. 275
Abaelardus introduceert Aristoteles op magistrale wijze: p. 278
Aristoteles kwam de kerkdeur binnen: p. 282
De oude kerk en het begin van het christelijke geloof: p. 283
Een theologisch nieuw begin opent, na vele eeuwen, perspectief:
p. 289

VIII - THEOLOGIE IS GEEN ANTROPOLOGIE

De theologische schrik die Freud dikwijls aanbrengt: p. 292
Het beeld Gods is Jezus Christus: p. 292
Verwoede aanval op het christelijke geloof: p. 294
Feuerbach, de filosoof van de projectie: p. 295
Karl Marx, de filosoof van het historisch materialisme: p. 305
Sigmund Freud, de filosoof van de psychoanalyse: p. 313
A) Het onbewuste geen vondst van Freud: p. 316
B) Volgens Freud sluiten wetenschap en religie elkaar uit:
p. 319
C) De jood Freud voelde zich geheel verbonden met zijn
volk: p. 320
D) Freud geboeid door Mozes: p. 322
E) Freuds nietsontziende en stoïcijnse bestrijding van de
religie: p. 324
F) Freuds keuze voor geneeskunde en zijn grote studiezijn:
p. 326

G) Freuds innerlijke driedeling van de mens: p. 329
Bestrijding van Freuds psychoanalyse: p. 330
Mozes' aantrekkingskracht op Freud: p. 341
Ons antwoord aan Freud: p. 346

IX - REKENSCHAP VAN DE AFGELEGDE WEG

Een vernieuwd begin: p. 350
Terug naar het begin van de christelijke kerk: p. 354
De Theodicee na Auschwitz: p. 357
Originaliteit: p. 361
Barths profetische oproep: p. 363
Is Barth ons niet voorgegaan?: p. 375
Barth 'overwonnen' door Bultmann: p. 379
Openbaring en geschiedenis sinds Lessing: p. 383
Kierkegaard in dezen noch volgeling van Lessing noch invloed op Bultmann: p. 386
Erich Schaeder, een voorganger van Barth: p. 394
Kählers verzet tegen antropocentrische theologie en vrijzinnigheid: p. 396
Martin Kähler, het grote manco bij Barth: p. 407
Julius Schniewind over zijn leermeester Martin Kähler: p. 413
Het theologische nieuwe begin: p. 419

X – UITZICHT EN NIEUW BEGIN

Oscar Cullmann, geducht tegenspeler van Bultmann: p. 434
De ware mystiek: p. 451
Rembrandts *De Maaltijd te Emmaüs* op de cover: p. 453
Cullmann niet tegen Formgeschichte: p. 461
Omzien op de gegane weg: p. 467
Terug naar het begin, naar God in Jezus Christus: p. 474

Religie is nog iets anders dan christelijk geloof: p. 475

Studies zonder uitgangspunt: p. 477

Terug naar het begin, naar het 'fundament van apostelen en profeten': p. 479

XI - 'IN MY END IS MY BEGINNING'

REGISTER VAN NAMEN

WOORD VOORAF

De vraag naar God

Hoe geheel anders is de vraag naar God in dit jaar 2017, het jaar waarin wij gedenken dat Luther 500 jaar geleden zijn vijftiennegentig stellingen bekend maakte. Dit wordt door velen gezien als het begin van de reformatie. Hij kwelde toen zijn ziel af met de vraag: hoe vind ik een genadig God. Nu is het in Europa aan het worden alsof er geen God meer bestaat en ieder die in de vraag naar God nog is geïnteresseerd, weet, dat het bewijs niet valt te geven evenmin als het valt te ontkennen. Voor menigeen had met Kant (1724-1804) deze vraag al afgedaan. Maar had Kant wel gelijk? Wij menen dat Kant ongelijk had en zullen dit ook aantonen.

Maar is alle spreken over God wel wijs, want is Hij niet een stille dood gestorven in onze cultuur? Waarom is Europa zo ontstellend aan het veranderen? Is alles daar in religieus opzicht niet op drift geslagen? Is er nog één absolute waarheid? Komt de stroomversnelling van techniek en wetenschap in onze cultuur, die zelfs in kracht steeds meer schijnt toe te nemen dan ooit tevoren, nog wel tot rust? Waar blijft de bezinning, de reflexie? De te stellen vragen zijn plenty.

Hiervan zijn we overtuigd: Europa is zijn oude waarden aan het kwijtraken.

Nietzsche vertrouwde in 1882 aan het papier toe, wat een paar jaar vóór zijn diepe val in het duister (1889) wereldkundig zou worden in zijn aangrijpende tekening van de verschijning van Diogenes van Sinope in de figuur van 'De dolle man'. Het grote verschil is, dat de oude Diogenes met zijn ton op klaarlichte dag een *mens* zocht en deze moderne Diogenes, zoals Nietzsche hem opnieuw tot leven brengt, *God* zoekt, ja, de God van de Bijbel! De dolle man komt tot het angstaanjagende besef: 'God is dood - wij hebben Hem gedood! Gij en Ik! Wij zijn de moordenaars'. Ontzettend, angstaanjagend en verbazingwekkend! Wat een woorden! Maar ook wat een beschuldiging naar ons toe! Welk 'een

teken aan de wand' (Dan. 5,5)! Maar er staat toch geen wereldrijk opnieuw op instorten, zoals eens het nieuw-Babylonische rijk? De dolle man, Diogenes, met zijn lantaarn op klaarlichte dag, bestormt ons met de ene vraag na de andere: 'Maar hoe hebben wij dat kunnen doen? Hoe konden wij de zee leegdrinken? Wie gaf ons een spons om de hele horizon weg te wissen? Wat brachten we tot stand, toen wij deze aarde van haar zon ontketenden? Waartoe beweegt zich nog de aarde?' En dit gedeelte treffen we ook nog eens aan in het boek *Die fröhliche Wissenschaft*.¹ Dit impliceert dat al wat op het geloof in God is gebouwd, aan het wankelen wordt gebracht.

'Wankelen'. Dit woord brengt ons bij een voor de tijd van Nietzsche sprekend gebeuren, tijdens een theologen-conferentie in Eisenach in 1896. Daar spreekt in een discussie de veelbelovende dertigjarige professor in de systematische theologie, Ernst Troeltsch, die zich pas aan de universiteit van Heidelberg had verbonden, de onvergetelijke woorden: 'Meine Herren, es wackelt alles!' Alles wankelt.² Daarmee stelt hij als een arts, want hij had ook geneeskunde gestudeerd, de diagnose vast van zijn tijd waarin Europe zich bevindt. Als er in de vergadering op wordt gereageerd door de achttien jaar oudere Ferdinand Kattenbusch, dat het dan maar 'sjofel', armzalig, is gesteld met de theologie, verlaat Troeltsch de zaal en smijt met een enorme klap de deur dicht.³ Onder dit motto van 'wankelen', valt zowel de theologie als ook de filosofie van Troeltsch zelf. Deze slechts uit enkele lapidare woorden bestaande zin van Troeltsch geeft volop te denken, want dit impliceert dat de tijd van een 'theologia perennis', waarin een vaststaande waarheid eens voor al dogmatisch is vastgesteld, voorbij is. Thielicke's conclusie is juist: 'Der Historismus war mit Troeltsch an sein Ende gekommen'.⁴ Is het niet goed om wat Nietzsche zei, ook eens van

¹ *Fröhliche Wissenschaft*, Derde boek par. 125. Belangrijke tekst voor het verstaan van Nietzsche.

² Walther Köhler, Ernst Troeltsch, Tübingen 1941, S. 1.

³ Helmut Thielicke, *Glauben und Denken in der Neuzeit*, Tübingen 1982, S. 556.

⁴ A.a.O., S. 580. Waarom eindigt Barth zijn boek *Die protestantische Theologie im 19. Jahrhundert* (1948) niet met Troeltsch? Hij had dan ook zijn

een ander te vernemen; een grote wetenschapper en erudiet als Troeltsch?

Heeft Nietzsche, de profetische ziener, geen gelijk gekregen? De afbraak van de oude Europese cultuur, waarin de waarden van het christelijke geloof zo'n belangrijke rol hebben gespeeld, is te merken in alle structuren van het bestaan. Martin Heidegger, die toch niet los is gekomen van de vraag naar God, geeft de domineeszoon uit Röcken gelijk en meent dat we niet meer achter de tijd van Nietzsche kunnen komen. Als een Bileam van de 19^e eeuw heeft Nietzsche geprofeteerd over wat dit voor ons Westerlingen in de toekomst gaat betekenen. Een serieuze denker en theoloog als Karl Heim (1874-1958), die geloof en wetenschap bijeen wilde houden, stelde een aangrijpende keuze in een 'entweder - oder', dat is of - of: 'of het nihilisme of God'. Kunnen wij begin 21^e eeuw nog boven het na-theïsme uitkomen?

De Verlichting met als motto: de mens dient 'het aan te durven zich van zijn verstand te bedienen', krijgt een steeds grotere armslag en velen geven zich daaraan over, omdat ze menen aan deze houdgreep niet meer te kunnen ontkomen. Wordt het leven niet veel vrijer en fijner als we ons aan het moderne leven en denken overgeven? Ontbreekt niet bij de opkomende generatie de opvang van de antenne voor de eeuwige dingen? Het schijnt dat alleen het logische denken wordt opgevangen.

Maar hoe ontvullend is het te zien, dat het christelijke geloof al in de tweede eeuw op een onvoorstelbare, nietsontziende felle wijze, uitblinkend in rationaliteit, is aangevallen? Wie *Contra Celsum* van Origenes (185-254) heeft bestudeerd, staat versteld dat de bijtende kritiek op het christelijke geloof van de neoplatonicus Celsus grotendeels dezelfde is als die van de zijde der Verlichting, in de tweede helft van de zeventiende en achttiende eeuw. Wij kunnen de opkomst van de Verlichting met haar kritiek op de Bijbel wel laten samenvallen met de verschijning van Spinoza's *Tractatus*

theologische denkweg duidelijker kunnen maken. De dialectische theologie mist het belangrijke aspect van de geschiedenis, vooral bij Bultmann. Ook in de tweede uitgave van zijn *Der Römerbrief* blijkt welke invloed Overbeck, de vriend van Nietzsche, op Barth heeft gekregen. Zie, A.a.O., S. 580-583.

theologico-politicus (1670). In wezen brengt de Verlichting in haar argumentaties weinig of geen nieuws, maar toen kwam het bij de heiden Celsus van buiten, *extra muros ecclesiae*, maar tijdens de Verlichting van binnenuit, *intra muros ecclesiae*. Geen wonder dat de grote theoloog Johann Lorenz von Mosheim (1693-1755) het magistrale werk van Origenes *Contra Celsum* vertaalde uit het Grieks in het Duits. Hij zag als weinigen het grote gevaar van de Aufklärung! Is het daarom ook niet de hoogste tijd om een ander uitgangspunt te zoeken in de theologie? Maar wil de schrijver dezes gerekend worden tot de progressieve vernieuwers?

Een nieuw uitgangpunt in de oude theologie

Wij menen blijk te hebben gegeven, getuige *De christelijke geloofsleer in twee testamenten weerspiegeld. Confrontatie tussen jood en christen of wat voorafgaat aan de dogmageschiedenis, I - analytisch deel en II - thetisch deel*, dat de theologie een nieuw begin, een ander uitgangspunt dient in te nemen. Wij kunnen niet meer uitgaan van God, de schepper van het al; de algemene openbaring; het werkverbond; of de heilige Schrift, zoals in het verleden. Het is Jezus Christus, in wie de grote en ontzagwekkende God zich klein en bevattelijk heeft gemaakt voor ons mensen en over wie gesproken wordt in heils- en algemene geschiedenis. Nooit is Gods openbaring zo duidelijk en tastbaar aanwezig is geweest, zodat er zelfs gesproken kan worden van: ‘Hetgeen was van den beginne, hetgeen wij gehoord hebben, hetgeen wij gezien hebben met onze (eigen) ogen, hetgeen wij aanschouwd hebben en onze handen getast hebben van het Woord des levens - het leven toch is geopenbaard en wij hebben gezien en getuigen en verkondigen u het eeuwige leven, dat bij de Vader was en aan ons is geopenbaard - hetgeen wij gezien en gehoord hebben, verkondigen wij ook u, opdat ook gij met ons gemeenschap zoudt hebben’ (1 Joh. 1,1-3). De vraag kan en is gesteld: Gaat u dan niet in het voetspoor van Karl Barth? Niet enkel willen we in dezen spreken van ‘helen en halven’, zoals eens Friedrich Strauss, maar wij menen ook in hele essentiële zaken van Barth te verschillen. Wij kunnen evenmin deels uitgaan

van Jezus Christus en deels niet. Barth trekt onvoorstelbaar veel scheef in de theologie. Wij zullen er rekenschap van geven dat wij geen volgeling van Barth zijn. Ook het uitgangspunt van Karl Barth - hoe goed ook - is toch verزند en gestrand doordat hij slechts half werk heeft gedaan en niet boven het oude stramien wist uit te komen. Barth is niet bij het nieuwe verbond begonnen; niet bij de relatie der beide testamenten. Artikel 25 van *De Nederlandse Geloofsbelijdenis* dient in dezen geheel vooraan te komen staan, want daarin gaat het over de relatie tussen Oude en Nieuwe Testament en hoe Christus op allerlei wijze werd uitgebeeld en over wie is geprofeteerd en geschreven op velerlei wijze.

Wij verwijzen naar dit uitgangspunt, omdat wij namelijk in het theologische denken terug willen naar het begin van de christelijke theologie, dat is het Nieuwe Testament, waarin wij het genadeverbond bevestigd zien in Jezus' kruiswoord 'het is volbracht!' (Joh. 19,30). In de christelijke theologie gaat het om het koninkrijk Gods, zo alleen komen we uit met Adam, de laatste Adam en het komende en eeuwige koninkrijk Gods. Niets ligt zo vast en biedt zoveel zekerheid als 'het midden' der geschiedenis, waarnaar wij onze jaren tellen in een ante en post Christum natum. Na het Nieuwe en daarbij direct aansluitend bij het Oude Testament, de Bijbel van Jezus, willen wij onze aandacht richten op de oude kerk en vervolgens op de hoofdstroom van de kerk der eeuwen, daarbij sluiten wij de oosters-orthodoxe kerk niet uit, want daarvoor juist is Johannes Damascenus te belangrijk. Wij zullen in rekening dienen te nemen ons geestelijk verleden om het nieuwe van ons tijdsgewricht, waarin wij niet meer te doen hebben, zoals eertijds met volken, maar nu met culturen en beschavingen. Wij zijn in de eenentwintigste eeuw aangekomen bij wat de historicus Samuel Huntington (1927-2008) behandelt in zijn boek *The clash of civilizations and the remaking of world order*.⁵ Daarbij speelt de religie een heel belangrijke rol. Henry Kissinger merkte op: 'Het internationale systeem van de eenentwintigste eeuw zal op zijn

⁵ New York 1997. In het Nederlands *Botsende beschavingen. Cultuur en conflict in de 21^e*, zevende dr. Amsterdam 2003. Of wij de oosters-orthodoxie apart moeten stellen, zoals Huntington meent, is nog maar zeer de vraag.

minst zes grootmachten tellen - de Verenigde Staten, Europa, China, Japan, Rusland en waarschijnlijk India - en een veelheid van middelgrote en kleine landen'.⁶ Over God spreken en Jezus Christus er buiten laten, heeft geen zin meer; en leidt tot volkomen misverstand. Zelfs bij de grote filosoof Kant. Wij zullen duidelijk dienen te stellen de HERE is God, en Hij alleen. De eigennaam HERE is hier veelzeggend. Daarbij zullen we dienen vast te houden aan hoe God zich geopenbaard heeft in Jezus Christus, daarom pleiten we in alles om uit te gaan van het 'midden' van de geschiedenis. Er is immers maar één middelaar, zoals de apostel schrijft: 'Want er is één God en ook één middelaar tussen God en mensen, de mens Christus Jezus, die Zich gegeven geeft tot losprijs voor allen; en daarvan wordt getuigd te juister tijd' (1 Tim. 2,5). Zo kan Paulus schrijven aan zijn 'kind' Timotheüs: 'Schaam u dus niet voor het getuigenis van onze Here of voor mij, zijn gevangene, maar wees mede bereid voor het evangelie te lijden in de kracht van God, die ons behouden heeft en geroepen met een heilige roeping, niet naar onze werken, maar naar zijn eigen voornemen en de genade, die ons in Christus Jezus gegeven is vóór eeuwige tijden, doch die nu geopenbaard is door de verschijning van onze Heiland, Christus Jezus, die de dood van zijn kracht heeft beroofd en een onvergankelijk leven aan het licht gebracht heeft door het evangelie' (2 Tim. 1,8-10). Wij kunnen in dit tijdsgewricht niet anders spreken over God dan over God in Jezus Christus. Paulus wijst hier op het optreden van 'onze Heiland, Christus Jezus', wiens komst verbonden is met de voorwereldlijke en voortijdige eeuwigheid (Ef. 1,4). Geen oudere religie dan de christelijke en geen zekerder houvast dan de incarnatie, de komst van Christus, die vastligt in de eeuwigheid. Er is geen enkele Bijbelse grond om met Karl Rahner te gaan spreken van een 'anoniem christendom', bovendien welke belijder van een andere godsdienst dan de christelijke is daarmee gediend en welke humanist? Het is ook om die reden dat de theologie weer terug dient te gaan naar 'af'. In die beginperiode van de christelijke kerk waren er vele verlossers in de wereld rondom

⁶ Henry A. Kissinger, *Diplomacy*, New York 1994, p. 23-24.

Israël. Wij denken slechts aan Asklepius, Sarapis, Isis, de keizercultus, waarin de geniale gek keizer Domitianus (51-96) verlangde te worden geëerd als heer en God.

Door de verschijning van Jezus Christus is er wel heel wat veranderd, want voor de tempel kwam de kerk in de plaats. De verwoesting van tempel en stad in het jaar 70 is een sprekend teken, dat tot op de dag van vandaag zich laat voelen en zeker onder religieuze joden. Terwijl er hevig geruzied wordt om de tempelberg door jood en islamiet, weet de christen van de laatste en eeuwige hogepriester, die voor eeuwig voor heel Gods volk de verzoening tot stand heeft gebracht.

Geen werelddeel draagt zo diep de sporen van het christelijke geloof als Europa, ondanks al wat er tegenin valt te brengen. Wij dienen daarom terug te gaan naar de komst van het koninkrijk Gods, dat in Jezus is verschenen. In hem wordt de oudtestamentische profetische klacht vervuld: ‘Och, dat Gij de hemel scheurdet, dat Gij nederdaaldet, dat voor Uw aangezicht de bergen wankelden’ (Jes. 64,1). Het koninkrijk der hemelen breekt zich baan, als Jezus in het openbaar optreedt en de Messiaanse muziek is te horen in gezangen van allerlei kwalen en ziekten, in opwekkingen van doden met als toppunt de verkondiging van het evangelie aan armen, dat zijn zij die open staan voor Gods genade in Jezus Christus (Matth. 11,5).

Maar Jezus is in zijn verschijning zo bijzonder, dat Hij het ‘skandalon’, de aanstoot, met zich meebrengt, zodat men over hem kan struikelen (Matth. 11,5-6; Luc. 2,34). Toch is Jezus’ wijze van optreden terug te vinden bij Jesaja, de profeet, ‘de vijfde evangelist’ (29,18-19; 35,5-6; 61,1). Wie ‘Nieuwe Testament’ zegt, weet dat de christelijke kerk nooit zonder het Oude Testament is geweest, de joodse Bijbel; de Bijbel van Jezus, van Petrus, Johannes en Paulus. De oudste christelijke gemeente is die van Jeruzalem, waaraan de naam van de ‘Nazareners’, die ook weer niet is los te denken van de Ebionieten, is verbonden. Wij weten waar hun aparte weg is geëindigd. Wie het Oude Testament leest en verstaat vanuit Jezus’ verschijning, dat is vanuit de vervulling van wet en profeten, diens ogen zijn opengegaan als die van Paulus, nadat hij de levende

Christus had ontmoet, net vóór Damascus. Dan vallen werkelijk in geestelijk opzicht de ‘schellen van de ogen’ (Hand 9,18). Dat kan ook eigenlijk niet anders, want Christus heeft gezegd: ‘Onderzoekt de Schriften, want gij meent daarin het eeuwige leven te hebben, en die zijn het die van Mij getuigen’ (Joh. 5,39). Na de confrontatie met de levende Christus las Paulus de Tenach, de joodse Bijbel of het Oude Testament, totaal anders, dan vóór zijn roeping. Alleen Jezus Christus geeft ons het juiste en enige beeld van de grote en ontzagwekkende God. Zo zegt Jezus: ‘Wie Mij gezien heeft, die heeft de Vader gezien’ (Joh. 14,9). Wij hoeven in dezen niet hoogmoedig te zijn, want ook na de confrontatie met Jezus Christus doorgronden wij theologisch bij lange na niet alles, maar wel zeggen wel met de blindgeborene, die door Jezus ziende was gemaakt: ‘Een ding weet ik, namelijk: dat ik die blind was, nu zien kan’ (Joh. 9.25).

In deze studie staat het tweede gebod centraal, waar verboden wordt enig godenbeeld van God, de HERE, te maken. Maar zijn het niet juist de theologen die zich bezondigen aan het tweede gebod? Ja, wat dikwijls op de kathedr wordt uitgezaaid, vindt zijn weg via de kansel onder gemeenteleden. Juist zij die het meest omgaan met de heilige dingen, raken eraan gewend; en beseffen dikwijls niet meer waarmee ze bezig zijn. Het was Dietrich Vorwerk (1870-1942), een predikant, die het boekje schreef: *Kann auch ein Pastor selig werden?* (1910).

Het kerkschip zit in Europa aan de grond en daarvoor kunnen we op duizend en één ding wijzen. De grote vraag is: kunnen we het kerkschip weer over de golven laten gaan? Moge de tijd aanbreken waarvan geldt: ‘Ecclesia Christi fluctuat, non mergitur’, de kerk van Christus gaat over de golven en zinkt niet. Dat kunnen wij niet in eigen kracht. Om de wind in de zeilen te krijgen, is nodig het werk van de heilige Geest. Jezus sprak tot zijn directe leerlingen: ‘zonder Mij kunt gij niets doen’ (Joh. 15,5). Wij zullen bij Hem moeten zijn, Jezus Christus, van wie geldt: ‘Hij is het Beeld van de onzichtbare God’ (Col. 1,15). Daarbij roepen we de Geest aan: ‘Veni Creator Spiritus. ‘Ontwaak, gij Noodenwind, en kom, gij Zuidenwind, doorwaai de hof, opdat Mijn geliefde kome tot zijn hof en ete van de kostelijke vrucht’ (vrij naar Hooglied 4,16-17).

Terugkeer naar het theologische uitgangspunt van het begin

Wij schreven *De christelijke geloofsleer in twee testamenten weerspiegeld. Confrontatie tussen jood en christen of wat voorafging aan de dogmageschiedenis*. I - Analytisch deel; II - Thetisch deel, mede uit liefde voor het joodse volk, omdat onze Heiland een jood was, is en zal blijven, en dat daaruit de zaligheid voortkomt, zoals Jezus ons leert (Joh. 4,22). Als uitgangspunt kozen wij: de relatie tussen het Oude en het Nieuwe Testament, want daar ligt het begin van de christelijke geloofsleer. Daar zullen we weer naar terug moeten en dat hebben wij duidelijk willen maken. Bij de bespreking in de landelijke pers van beide delen werd gevraagd of er geen vereenvoudigde editie zou kunnen komen met weglating van de vele noten, want de studie was dit waard, zodat veel meer mensen zich met dit fascinerende onderwerp zouden kunnen bezighouden. Wij hebben daaraan graag willen voldoen. Wel grijpen we nog weleens terug op de beide delen, zonder er naar te verwijzen, omdat we daar dikwijls veel uitvoeriger zijn. Wij verwachten dat dit ons niet euvel wordt geïdentificeerd, want niets voelt zo vreemd aan dan verwijzing naar onszelf. Het komt in deze studie over het tweede gebod voornamelijk aan op het uitgangspunt, dat bij onderzoek een theologisch gebied aantoont, dat geheel braak ligt. Het is in elk geval een discussie of symposium waard, die er tot op heden niet is geweest, ofschoon we in 'onze' geloofsleer Artikel 25 van *De Nederlandse Geloofsbelijdenis* in meerdere talen hebben weergegeven om duidelijk te maken waarom het ons is te doen.

Of we in onze opzet zijn geslaagd, is niet aan ons, maar aan de lezer. Wie werkelijk ernst maakt met de vragen van synagoge en kerk, zal, wil hij een goed en eerlijk oordeel geven, de relatie van Oud en Nieuw Testament, van Oud en Nieuw verbond, eerst moeten opdiepen en vervolgens alles proberen op orde te brengen. De kans plagiaat te kunnen plegen is dan ook niet groot. De gekozen weg bleek geheel nieuw te zijn. Wij moeten ook over een dergelijk onderzoek niet te licht denken, want het is in elk geval géén

sinecure, wat is afgeleid van *sina cura*, dat is zonder zorg. Het gaat om een theologisch nieuw raamwerk.

Ook werd in de landelijke pers geopperd, dat het woord 'confrontatie' in de titel niet zou deugen, alsof dit enkel in *malem partem* kan worden gebruikt. Maar de studie is veel existentiëler dan het lijkt, want niemand kan aan de confrontatie met Jezus voorbijgaan. Zowel voor de jood, de christen en de heiden is Jezus een 'skandalon', dat is een struikelblok, een aanstoot. Dat is nog heel iets anders dan het woord confrontatie. Om met Hans Küng te spreken: 'Zo is het christendom (...) een religie van de confrontatie van God en mens, van de heilige God en de zondige mens'.⁷ Een religie waarvan het wezen de communicatie is, kan niet buiten de confrontatie. Ieder die werkelijk met Jezus in aanraking komt, kan dit onmogelijk buiten die confrontatie met hem om. Zowel voor de jood, de christen als de heiden is Jezus een 'skandalon', dat is een struikelblok, een aanstoot. Dat is nog heel iets anders dan het woord confrontatie. Om hier heel kort te zijn: Niemand van het Oude Testament heeft zo nabij bij Jezus gestaan als 'de grootste uit vrouwen geboren', Johannes de Doper, en zelfs hem gold dit woord van Jezus: 'En zalig is wie aan Mij geen aanstoot neemt' (Matth. 11,6). Stelt Paulus niet, dat de gekruisigde Christus voor joden een aanstoot - 'Ioudaiois men skandalon' - en voor Grieken een dwaasheid is (1 Cor. 1,23)? Wij kunnen het skandalon niet uit de boodschap van Jezus wegnemen en dat geldt zowel de jood als ook de christen. De christen echt niet minder dan de jood. Jezus geeft zich niet zonder het skandalon. Hij brengt het skandalon met zich mee. Ook die notie zijn we op de preekstoel geheel kwijt.

Toch hebben we getracht in dit werk over het tweede gebod onze geloofsleer toegankelijker te maken, maar dat is niet eenvoudig, want wat wij aan willen tonen is ook, dat de christelijke theologie weer dient te gaan terug naar haar begin. Dat is de verkonging van het koninkrijk der hemelen dat in Jezus gestalte heeft gekregen. Geldt het koninkrijk Gods niet begin, midden en einde? Bij het

⁷ *Das Christentum. Die religiöse Situation der Zeit*, 5. Aufl. München-Zürich, S. 19.

midden beginnen en het voorafgaande van de heilsgeschiedenis volkomen ernstig nemen, is daarop al er eerder geweest? Niet door Karl Barth! Wat wij hier in deze studie poneren kan eigenlijk dienen als een inleiding op de beide delen van ‘onze’ geloofsleer. Of het werkelijk eenvoudiger is geworden, wij betwijfelen het, want de Schrift en als daar ook nog eens bij komt de theologie in al haar facetten, is une mer à boire. En: ‘hoe meer zeewater men drinkt des te meer dorst men krijgt’, las ik eens bij Schopenhauer. Van de zee dichtte de existentialist Marsman: ‘Wie schrijft, schrijf’ in den geest van deze zee of schrijve niet over de zee’.⁸ Dat is mij uit het hart gegrepen! Wie een druppel water uit de zee neemt, weet hoe oneindig de zee is. Wie wil schaken dient wel alle stukken op bord te zetten, dat is fair play.

Wie de Bijbel wat kent en daarom gaat het in de theologie, behoort dit te beamen, wie de theologie ook een weinig kent helemaal en wie ook kennis heeft gemaakt met Kierkegaard begrijpt ook precies wat we bedoelen als wij spreken over de confrontatie in verband met Jezus Christus. Bij het ouder worden, denken wij nog weleens aan de eenzame en bijzondere filosoof uit Kopenhagen, Søren Aabye Kierkegaard. ‘Eenlingen kunnen nooit gelijk hebben’, sprak Frits van der Meer eens in een persoonlijk gesprek; en toen ging het over Kierkegaard. De dichter Heinrich Kleist verwoordt het mooi in zijn gedicht ‘Sehnsuch nach Ruhe’ (1744): ‘Ein wahrer Mensch muss fern von Menschen sein’. Maar het einde van Kleist was... Had Goethe daar ook geen schuld aan? Kierkegaard dacht, dat er na zijn dood voor zijn eenzame positie en zijn strijd met de kerk wel wat meer begrip zou komen en zijn oeuvre wel wat meer waardering zou vinden.

Maar wie het leven van de grote Meester nagaat en overdenkt, durft ook daar niet naar te verlangen.

De tijden zijn duister en de secularisatie neemt hand over hand toe. Er is maar één weg die werkelijk weer perspectief biedt en die is: begin in de christelijke theologie, daar, waarmee de boodschap van heil eens is begonnen en dan gaat ook de voorgeschiedenis

⁸ *Verzamelde gedichten*, Amsterdam 1963, p. 183: ‘De zee’.

open. Zoekt eerst het Koninkrijk van God en al het andere in de theologie zal u bovendien geschonken worden. Dan eerst gaan de Schriften open en komen zij tot leven. Jezus Christus is niet te ontdoen van zijn voorgeschiedenis en voorgeslacht. Hij was een jood en blijft een jood. Daar ligt, hoe paradoxaal ook voor velen, onze liefde voor het joodse volk. Die liefde kan ten opzichte van het joodse volk weleens sterker zijn dan we denken en standvastiger dan het zogenaamde filosemitisme van velen. Door de Zoon Gods is deze wereld, onze aarde, in het grote en oneindige heelal betreden en dat geeft ons hoop. We kunnen in deze tijd geen verstandig woord over God spreken of wij zullen ook moeten spreken over Jezus Christus. Zo hebben wij zekerheid in handen, dat de aarde door Jezus Christus is bezocht in opdracht van God, bij wie de heilige Geest optrad om de mens te verbinden met het werk en de persoon van Jezus Christus.

Wij wijzen er nog op dat vele dichtregels en van alles en nog wat niets te maken heeft met het strooien van kennis, maar enkel is om niet te zeer te vervelen, gedachtig aan Goethe: ‘Die Masse könnst ihr nur durch Masse zwingen, / Ein jeder sucht sich endlich selbst was aus. / Wer vieles bringt, wird manchem etwas bringen; / und jeder geht zufrieden aus dem Haus’. (*Faust*, 95-98). Sigmund Freud citeerde *Faust* om wat hij poneerde, toe te lichten. Dit is een loffelijk streven en verdient navolging. Bovendien wist Heraklitus uit Efeze, vijfhonderd vóór Christus, al: ‘Polymathie noon echein ou didaskei’, ‘veelweterij verschaft geen inzicht’. En op het laatste is het ons te doen en komt het aan.

Wij eindigen met de hymne op Christus uit I *Timotheüs* 3,16: ‘En buiten alle twijfel, groot is het geheimenis der godsvrucht:

‘Die Zich geopenbaard heeft in het vlees,
is gerechtvaardigd door de Geest,
is verschenen aan de engelen,
is verkondigd onder de heidenen,
geloofd in de wereld,
opgenomen in heerlijkheid’.

I - 'GIJ ZULT U GEEN GODENBEELD MAKEN'

Inleiding

In dit hoofdstuk willen we ingaan op het verstaan van het tweede gebod in zowel letterlijke als overdrachtelijke zin, want wij zullen voor de HERE, onze God, diep ontzag opbrengen om Hem te dienen in denken, doen en laten; door ons in dezen geheel te houden aan dit gebod. Ook een dogmaticus of systematische theoloog kan zich bezondigen aan dit gebod.

Onderscheid in het eerste en tweede gebod

De rooms-katholieken en de luthersen maken van de eerste twee geboden er één. Voor hen is het eerste gebod: 'Gij zult geen andere goden voor mijn aangezicht hebben. Gij zult u geen gesneden beeld maken, noch enige gestalte van wat boven in de hemel, noch van wat beneden op de aarde, noch van wat in de wateren onder de aarde is' (Ex. 20,3-4). Om de telling toch rond te krijgen, splitsen zij het tiende gebod in tweeën. De joden, de oosters-orthodoxen en de gereformeerden spreken hier bij het vierde vers van het tweede gebod en splitsen het tiende gebod dus niet in tweeën.⁹ In het eerste gebod wordt alle godsverering afgewezen, aangezien enkel die aan de HERE de enige en ware godsdienst is. In het tweede gebod treedt het aspect op dat God Zich aan Mozes heeft geopenbaard via de stem, zowel bij Gods openbaring bij de brandende braamstruik als bij de verbondssluiting met het volk in zijn totaliteit als verbondsgemeenschap bij de Sinaï. Daarom wordt er in het tweede gebod nog eens apart gesteld, dat God op geen enkele wijze mag worden afgebeeld. Het Hebreeuwse woord dat hier gebruikt wordt voor 'gesneden beeld' is *pesél*. Als er iets anders bedoeld werd dan een godenbeeld dan zou bijvoorbeeld het Hebreeuwse woord *sèlèm* gebruikt zijn, want dat lag dan veel meer voor de hand. Het tweede gebod luidt: 'Gij zult u geen beeld maken' (Ex. 20,4-6 en Deut. 5,8-

⁹ Vgl. A. Kruyswijk, '*Geen gesneden beeld...*', Franeker 1962, p. 59.

10). Het gebod richt zich op de 2e persoon mannelijk enkelvoud. Hier kan niet anders gedacht worden dan aan een godenbeeld, zodat wij deze vertaling boven dit hoofdstuk plaatsten. Daar God ontzagwekkend is, en er voor Hem geen betere aanduiding bestaat, geldt van Hem: ‘Mij zal geen mens zien, en leven’ (Ex. 33,20). In de afwezigheid van beelden van goden onderscheidde oud-Israël zich direct van alle andere volken rondom. Het is juist om de geboden goed te onderscheiden, want er wordt hier iets volkomen nieuws toegevoegd aan het eerste gebod. Juist door dit gebod kwam Israël in een volslagen isolement te staan. Een godsdienst zonder beeld van de godheid of godheden was in de oud Oosterse wereld ondenkbaar. Als gesteld wordt dat de Perzische godsdienst ten tijde van Cyrus, die in 539 het nieuw-Babylonische rijk overwon, ook geen godenbeelden kende, kunnen we direct stellen dat de afbeelding van Aharimazda heel bekend is en het dualisme geen voorbeeld kan zijn voor Israël. Bovendien is onze God geen natuurmacht, maar een geestelijke persoonlijkheid, zodat wij met Hem in relatie kunnen treden en het verbond dit al aangeeft. Zowel in het christendom als in het jodendom wordt God, hoe verschillend ook van ons mensen, al is het onderscheid ook oneindig kwalitatief, toch gezien als Persoon. Het beeld Gods wordt op zuiver geestelijke wijze gebruikt (Gen. 1,27; Ps. 17,15). Het niet afbeelden van de HERE valt samen met de geestelijkheid van God. Door de wijze waarop Israël God, de HERE, dan ook vereerde, kwam het alleen te staan. Het nam in dezen een volslagen eigen positie in, wat in de regel niet positief werkt. Maar dat betrof ook het houden van de zevende dag als de sabbat, de dag van wijding, als rustdag en evenzo het monotheïsme, dat in schril contrast stond met het polytheïsme van de volken. Overal in de oudheid was er het polytheïsme in Egypte; in Babylonië, bij de Kanaänieten, de Filistijnen, de Grieken en de Romeinen. Israël viel 1^e gezien zijn monotheïsme, 2^e de viering van de sabbat en 3^e het ontbreken van godenbeelden geheel buiten de gangbare religies van de volken in het Midden-Oosten. Het monotheïsme, de sabbat, de uniekheid en de geestelijkheid Gods, wat mede moest leiden tot het ontbreken van enig godenbeeld, hebben bijgedragen aan de vorming van het antisemitisme. De Romeinse geschiedschrijver Tacitus (ca.55-115) vermeldt, dat toen Pompejus in 63 vóór Christus Jeruzalem veroverde, hij verbaasd was dat er nergens in de tempel een beeld van Israëls God te vinden was. ‘Vanaf dat moment werd het

algemeen bekend, dat zich daarbinnen geen enkel godenbeeld bevond, en dat het een lege plaats was en zodoende vol voze geheimen'.¹⁰

Het horen naar de Stem

De tien geboden of tien woorden, de 'decaloog', zoals Clemens van Alexandrië als eerste opmerkte,¹¹ zijn nog steeds van eminent belang en dat blijkt wel, als ze genoemd worden 'de tafels van het verbond' (Deut. 9,9.11.15). Het betreft hier de verbondssluiting met heel het volk Israël bij de Sinaï, dat in het jodendom nog altijd wordt gezien alsof alle joden bij de Sinaï hebben gestaan en in dat verbond zijn opgenomen. Hoe bijzonder de tien woorden zijn, hoeft eigenlijk weinig toelichting, als wij letten op wat wij lezen: 'beschreven door de vinger Gods'. Deze geboden raken ons menszijn. Dat de tien geboden te maken hebben met het jodendom en het christendom, hoeft weinig betoog, maar ook kan gewezen worden op de mens in het algemeen. Elk land waar men zich bewust of onbewust houdt aan de tien geboden zal het aanmerkelijk beter gaan dan wanneer men deze overtreedt en dat in velerlei opzicht. De orthodoxe joodse kinderen leren deze tien geboden dikwijls door gebruik te maken van hun tien vingers. Op schertsende wijze wordt soms gesproken over 'de tien geboden als de tien vingers' waarover de mens beschikt. Dit is terug te vinden in de taal. Zo gebruikte mijn moeder nogal eens de uitdrukking: 'gebruik je tien geboden' om aan te geven dat ik mijn handen diende te gebruiken. In Shakespeare's *Henry VI* spreekt de hertogin van Closter: 'Could I come near your beauty with my nails, / I'd set my ten commandments in your face'.¹²

Wij zullen daarom terdege rekening dienen te houden met de tien geboden of woorden, want ze vormen de grondvloer van het genadeverbond. Het is maar niet zo een verbond, waarbij de twee partners gelijk zijn, want dat blijkt wel als we er op ingaan dat het van wezenlijk belang is, dat aan die tien woorden voorafgaat, dat deze geboden worden gegeven door de God van de verlossing. Het

¹⁰ *Historiae* V,9.

¹¹ *Paedagogos*, 3,89.

¹² 2^e part, Acte I, scene 3. 'Zou ik dicht bij jouw schoonheid kunnen komen met mijn nagels, dan zou ik mijn tien geboden in je gezicht zetten'.

zijn desalniettemin fundamentele verplichtingen. Daar de tien woorden ook te herleiden zijn tot het werkverbond of paradijsverbond en aangeven hoe Adam namelijk in de schepping diende te staan ten opzichte van alles en allen, raken deze geboden elke sterveling. Een individu met een geweten dient zich te houden aan wat goed en kwaad is. Het is en was geen dwaasheid dat in de gereformeerde eredienst 's morgens eeuwenlang de tien geboden werden voorgelezen. Ze zijn onvervangbaar of men moet eventueel terugvallen op de samenvatting van de tien woorden, zoals Jezus doet: 'Gij zult de Here, uw God, liefhebben met geheel uw hart en met geheel uw ziel en met geheel uw verstand. Dit is het grote en eerste gebod. Het tweede daaraan gelijk, is: Gij zult uw naaste liefhebben als uzelf. Aan deze twee geboden hangt de ganse wet en de profeten' (Matth. 22,37-40).

Het tweede gebod van de tien maakt duidelijk dat de HERE God is en dat Hij met niets of niemand te vergelijken is, maar volslagen uniek en dat in de meest bijzondere zin. Daarom is het zo moeilijk over God te spreken buiten de Schrift om, want 'met Wien dan zult gij God vergelijken en welke vergelijking op Hem toepassen?' (Jes. 40,18). Daaraan dan ook behoort de verbondsmens zich te houden. Zo klinkt het tot de mens van het genadeverbond in één van de somberste perioden van Israëls geschiedenis: 'Hij heeft u bekend gemaakt, o mens, wat goed is en wat de HERE van u vraagt: niet anders dan recht te doen en getrouwheid lief te hebben, en ootmoedig te wandelen met uw God.' (Micha 6,8). Gehoorzaamheid heeft alles te maken met horen. En wat wil de Godsopenbaring ons anders leren dan ingaan op Gods spreken en daaruit en daarmee leven? Wij moeten ons daarvoor openstellen, zoals eens Samuël en antwoorden op Gods stem: 'Spreek HERE, uw knecht hoort' (1 Sam. 3,9-10). Juist ten tijde van afval is deze te herleiden tot op het niet in acht nemen van het woord des HEREN. Als in de Westerse wereld de tien geboden in acht werden genomen hoe snel zouden we de economische crises te boven zijn!

Zo klinkt in het boek *Jeremia* bij herhaling: 'Hoor naar Mijn stem' (7,23; 11,7). De christen geworden joodse schrijver Franz Werfel (1880-1945) schreef over de tijd van Jeremia de mooie roman met de sprekende titel: *Höret die Stimme*. In de proclamatie, die voorafgaat aan de geboden, lezen wij: 'Ik ben de HERE, uw God, die u uit het land Egypte, uit het diensthuis geleid heb' (Ex. 20,2). De joden kunnen de naam van de HERE, als zij de Schriften

lezen, vermijden door bijvoorbeeld te spreken over de 'ha shem', de Stem.

Uit alles blijkt dat in de godsdienst en van het jodendom en van het christendom, God, die zich aan Mozes openbaarde als de HERE, het eerste woord moet hebben. Wij komen het voortdurend in de Bijbel tegen, dat wil er iets goeds ontstaan ten opzichte van het leven met God en de naaste, wij dan altijd afhankelijk zijn van het komen van het woord van gene zijde. Hoe gericht de mens ook mag zijn op de aarde, zodra de verticale dimensie gemist wordt, verschaalt het leven. De hemel moet de aarde daarin voortdurend te hulp komen (vgl. Openb. 12,6). Daar de God van de verlossing ontzagwekkend is, vraagt Hij ook ontzag. 'De vreze des HEREN is het beginsel der wijsheid' (Spr. 9,10; Job. 28,28; Ps. 111,10) en ook der kennis of wetenschap (Spr. 1,7). 'De vreze des HEREN' ziet op het leven met de HERE in eerbied en ontzag; vol respect.

Opnieuw, wanneer de oer-geschiedenis is vastgelopen met de toren van Babel, neemt God in de roeping van Abram het initiatief. 'De HERE *zei* tot Abram: Ga uit uw land en uit uw maagschap en uit uws vaders huis naar een land, dat Ik u wijzen zal' (Gen. 12,1). Daarop gaat Abram gehoorzaamend aan zijn roeping en blind in de toekomst op weg. Het aspect van het horen is in de joodse en christelijke religie het onvoorwaardelijke uitgangspunt en dat zowel in het Oude als in het Nieuwe Testament. Wat voor de joden boven alles in de Openbaring uitgaat is: 'Hoor, Israël: de HERE is onze God; de HERE is één!' (Deut. 6,4). Het begint met de imperatief, de gebiedende wijs: 'hoor'. Heel bijzonder is wat we lezen te midden van heilsbeloften voor Sion: 'doch uw ogen zullen uw leraars zien; en wanneer gij rechts of wanneer gij links zoudt willen gaan, zullen uw oren achter u het horen: Dit is de weg wandelt daarop' (Jes. 30,21). En het gevolg is, en dat treft ons onderwerp: 'Dan zult gij het zilveren overtrek van uw gesneden beelden en het gouden bekleedsel van uw gegoten beelden onrein achten; en gij zult ze als iets onreins wegwerpen. Weg! Zult gij ertegen zeggen' (Jes. 30,22). Het horen is van een zodanig essentieel belang, dat Paulus in zijn betoog over de ongehoorzaamheid van Israël concludeert: 'Zo is dan het geloof uit het horen, en het horen door het woord van Christus' (Rom. 10,27). Heel opvallend is hier de verbinding: 'het woord van

Christus'.¹³ Het horen heeft daar alles te maken met het hele optreden van Christus, dat namelijk profeten het woord van Christus hebben aangekondigd. Wij stemmen met Hans Lietzmann en Otto Michel in dat het hier gaat om de opdracht van de Vader die Christus ten uitvoer heeft gebracht. In zijn betoog om Israëls behoud wijst Paulus voortdurend op alle mogelijke citaten uit het Oude Testament. Het Nieuwe Testament gaat boven het oude uit, want de werkelijkheid is meer dan de uit- en afbeelding, de schaduw of de profetie (vgl. 10,24). Een sprekende foto kan de herinnering aan een overledene levend houden. Soms zo sterk, dat de foto weg moet, omdat de herinnering de werkelijkheid niet teruggeeft. Maar het Nieuwe Testament staat niet op zichzelf het hoort bij het Oude als hol en bol. Nergens blijkt duidelijker uit, dat wij een Woord-godsdienst hebben, die op het moment suprême zelfs de menselijke gestalte heeft aangenomen in de persoon van Jezus Christus. Maar 'wij kennen noch zijn gelaat noch dat van zijn moeder' om met Augustinus te spreken. Aan alles wat bestaan heeft, gaat vooraf het zijn van het Woord, de Logos, zoals het *Evangelie naar Johannes* begint: 'In den beginne was het Woord en het Woord was bij God en het Woord was God' (1,1). Dan is het hoogtepunt van de proloog van dit evangelie: 'En het Woord is vlees geworden en het heeft onder ons gewoond en wij hebben zijn heerlijkheid aanschouwd, een heerlijkheid als van de enig-geborene des Vaders', vol van genade en waarheid (1,14). Zowel op *vlees* als op *geworden* moet de aandacht vallen. De proloog, *Johannes* 1,1-18, is een ellips met twee brandpunten, waarin de Logos vanuit de eeuwigheid in het midden van de tijd en de geschiedenis mens wordt. Het begrip Logos is enkel en alleen vatbaar in de menselijke sfeer en is onbereikbaar voor de dierenwereld. In de grottemensenwereld kan buiten het evangelie om enkel sprake zijn van enig Godsbesef, algemene openbaring, maar bij 'de vreze des HEREN' is de openbaring van de Goddelijke stem noodzakelijk, de bijzondere openbaring. De ook soms in de oude kerk zeer geprezen Socrates, die sprak over zijn 'daimonion' dat hem op beslissende momenten te hulp kwam bij de keuze tussen goed en kwaad, kan niet worden aangerekend als kennis van 'de vreze des HEREN', hoe wijs hij ook mag zijn

¹³ Het is heel jammer, dat de Herziene Statenvertaling niet voor de betere handschriften van het N.T. heeft gekozen, zoals in de NBG-vertaling van 1951 daar wel gebruik van is gemaakt.

geweest.¹⁴ ‘De vreze des HEREN is het begin der wijsheid’ brengt ons enkel de Schrift bij. Wijsheid gaat niet op in het botvieren van het verstand, want in wijsheid gaan verstand en gevoel gepaard en deze leert de mens mede kennen uit de ervaring. Zo zullen ook wij christenen ons in ons denken aan het tweede gebod moeten houden aan de daar gestelde norm en de grenzen van dit gebod niet overschrijden. Dit gebod raakt echt niet enkel de beeldende kunstenaar of kunstschilder, maar geeft aan dat de aan de mens daar gestelde norm betekenis heeft voor heel zijn leven. De kunstenaar immers kan op gepaste wijze zijn gang gaan, want er wordt niet verboden een bijzonder mens, engel of dier af te beelden. Daarom is het goed om meer dan één reden verderop stil te staan bij Johannes Damascenus en zijn strijd voor het behoud van de iconen, zowel uit kunstzinnig als vooral uit theologisch oogpunt. De Beeldenstorm in 1566 hier te lande kan zich niet beroepen op het tweede gebod en zich vervolgens beroemen op hun handelwijze. De Bijbel maakt duidelijk dat onze godsdienst allereerst ethisch is en dat we terdege rekening dienen te houden met de tijd in de heilshistorie. De wet van het koninkrijk Gods die Jezus ons voorhoudt in de Bergrede, is van een andere orde dan die ten tijde van Mozes. Dat blijkt ook duidelijk uit de oploop vanaf het begin, vanaf het wraaklied van Lamech, via het ius talionis, het recht van de wedervergelding, naar de wet van het koninkrijk, de wet van Jezus, de Bergrede. Lamech spreekt: ‘Ik sloeg een man dood om mijn wond, een knaap om een striem; want Kain wordt zeventvoudig gewroken, maar Lamech zeven en zeventigmaal!’ (Gen. 4,23-24); bij herhaling treffen we aan in het Oude Testament ‘oog om oog en tand om tand’ (Ex. 21,24; Lev. 24,20 en Deut. 19,20); doch Jezus leert zijn volgelingen: ‘Gij hebt gehoord, dat er gezegd is: Oog om oog en tand om tand. Maar Ik zeg U, de boze niet te weerstaan, doch wie u een slag geeft op de rechterwang, keer hem ook de andere toe; en wil iemand met u rechten en uw hemd nemen, laat hem ook uw mantel; en zal iemand u voor één mijl pressen, ga er twee met hem. Geef hem, die van u vraagt, en wijs hem niet af, die van u lenen wil’ (Matth. 5,38-42).¹⁵

¹⁴ Zie de nog altijd de voortreffelijke studie van Is. van Dijk ‘Socrates’, in zijn *Gezamenlijke geschriften*, deel VI, 2e dr., Groningen z.j., p. 275-475. vnl. p. 426-431 over daimonion;

¹⁵ De Bijbel heeft een totaal andere opbouw dan de koran. Daar wordt veel te weinig op geattendeerd. Ze zijn echt niet met elkaar te vergelijken. Daarom

De naam van Israëls God brengt ons bij de roeping van Mozes, toen hij verkeerde bij de berg Gods, de Horeb. De brandende braamstruik die niet verteert, is voor Mozes een wonderbaarlijk verschijnsel, zodat hij ernaar toe wil. Welk een fascinerend schouwspel, maar welk een vrees en beven, roept dit op. 'Toen de HERE zag, dat hij het ging bezien, riep God hem uit de braamstruik toe: Mozes, Mozes' (Ex. 3,4). Hier valt niet slechts dit wonderlijke gebeuren op, want dat is nog maar de buitenkant, dat is de braamstruik, hoe bijzonder ook, maar bovenal dat God, vanuit dit onverklaarbare verschijnsel, Mozes toeroept. Dat is van binnenuit. Immanuel Kant heeft erop gewezen dat van het gemis van het zien, blindheid, geldt dat het contact met de dingen er niet is, maar dat voor het gemis van het horen, doofheid, het gemis van personen optreedt. In elk geval geldt dit zondermeer voor onze relatie met God. In dit onderscheid komt het horen op de eerste plaats. Het hoogtepunt volgt in de boodschap: 'Daar verscheen hem de Engel des HEREN als een vuurvlam midden uit de braamstruik' (Ex. 3,2). Dan begint vanuit het spreken de opdracht Gods, die hier samenvalt met de openbaring van de Engel des HEREN. Het vindt een onvergetelijk tweegesprek plaats tussen Mozes en de sprake Gods. Ook hier komt het aan op het spreken. Het woord dient het wonder te verklaren. Mozes zal op een ongekende hoogte komen te staan in de geschiedenis der Godsopenbaring in het Oude Testament. De naam Mozes, wat voor de orthodoxe rabbijnen zoveel betekent als 'uit het water gehaald', brengt de betekenis van de naam Mozes in verband met 'masah' en niet met het Egyptische woord 'ms', dat zoon betekent. Mozes is nooit van harte een Egyptenaar geweest, hij heeft er zelfs niet naar verlangd het te zijn, Sigmund Freud ten spijt. 'Door het geloof heeft Mozes, volwassen geworden, geweigerd door te gaan voor een zoon van Farao's dochter, maar hij heeft liever met het volk Gods kwaad verdragen, dan tijdelijk van de zonde te genieten; en hij heeft de smaad van Christus groter rijkdom geacht dan de schatten van Egypte, want hij hield de blik gericht op de vergelding' (Hebr. 11,24-26). Het is daarom zinvoller om bij de tekst te blijven, want daar staat dat Mirjam haar moeder haalt, die voorlopig als zoogmoeder optreedt: 'en de vrouw nam het kind

schrijven we tegen de regels van de grammatica en het groene boekje 'Bijbel' met een hoofdletter en 'koran' met een kleine letter. De moslim heeft zijn goed recht dit om te draaien.

mee', zo wordt Mozes uit het water gehaald' (vgl. Ex. 2,5-6). Onze godsdienst is voor alles een godsdienst, die oproept tot horen en gericht is op aandachtig luisteren. Van God zegt de psalmdichter: 'Zou Hij die het oor plantte, niet horen? Die het oog plantte niet zien?' (94,9) Als grondslag van het jodendom wordt het volk voortdurend bepaald bij: 'sjema Israël', 'hoor Israël' (Deut. 6,4).

De godsdienst der Grieken was vooral esthetisch, gericht op schoonheid. We hoeven slechts te denken aan de beroemde schildering van 'De geboorte van Venus', zoals Sandro Botticelli (rond 1445-1510) deze heeft afgebeeld en wij zijn overtuigd van het wezen van de Griekse godsdienst en die van ons. De ernst die het jodendom maakt met het tweede gebod heeft het horen op de eerste plaats gezet en daarna het zien.¹⁶ Daarmee wordt het goed weergegeven van de heilsgeschiedenis in de vorm van beeldende kunst als een luisteren naar het beschrevene woord geenszins verboden. De beeldende kunst raakt in het tweede gebod enkel en alleen God. Wat zijn wij kunstenaars als Rembrandt, Michelangelo, Rafaël en ook musici als Bach, Händel en Haydn en zovele anderen niet verschuldigd om dieper door te dringen in de heilshistorie, zodat wij aan vele momenten uit de heilsgeschiedenis herinnerd worden en ook dikwijls verder doordringen in het verstaan van de Bijbel. Een christen verachte de christelijke kunst niet, want zij helpt de Schrift te verstaan in haar bijzondere momenten. Ze is niet vrijblijvend. Deze kunst genieten in musea, kerken en kathedralen is een groot goed. De christelijke kunst in muziek, beeldhouwkunst en schilderkunst wordt ons niet vanuit het tweede gebod verboden.¹⁷ Zo zullen we, zoals we aangaven, in deze studie zelfs ingaan op het voor en tegen der iconen in de oosters-orthodoxe kerk. Maar wel dient op de eerste plaats te komen het spreken Gods, zoals we dat aantreffen in de heilige Schrift. De kunstenaar zal zich geheel dienen te houden aan wat uit de Bijbel valt te worden afgeleid. Ze zitten in de weergave van de heilsgeschiedenis er weinig naast. De attributen verklaren de figuren. Wie deze terug kan leiden tot de personen kan in de kathedraal van Chartres, Notre-Dame, ontmoetingen

¹⁶ Dat wij bijna in alles gebruik maken van de beamer om het ons in de kerk zo gemakkelijk mogelijk te maken, is minder Bijbels dan wij denken. Eerst horen en dan zien.

¹⁷ G. van der Leeuw, *Wegen en Grenzen*, 2^e dr., Amsterdam 1948; *Christus de Heiland*, onder red. van F.W. Grosheide, Kampen 1948, p. 243-347.

meemaken die onvergetelijk zijn.¹⁸ Natuurlijk gaat het daarbij altijd om het wezen van de zaak. Het Isenheimer altaar van de schilder Matthias Grünewald,¹⁹ in Colmar, geeft heel goed weer waarop het aankomt. Het wezen van de christelijke kunst speelt dikwijls met de tijd om de zaak waarom het draait juist weer te geven. Ook daar is het eerst luisteren naar de tekst. God heeft zich namelijk allereerst geopenbaard in het woord, wat later manifest is geworden, toen het Woord vlees is geworden (Joh. 1,14). Wij zullen daarom in het hart van Gods openbaring, en dat is de incarnatie, de vleeswording van het Woord, ons houvast dienen te zoeken, omdat geldt: ‘Nadat God eertijds vele malen en op vele wijzen tot de vaders gesproken had in de profeten, heeft Hij nu in het laatst der dagen tot ons gesproken in de Zoon, dien Hij gesteld heeft tot erfgenaam van alle dingen, door wien Hij ook de wereld geschapen heeft’ (Hebr. 11,1-2). Dit is het hoogtepunt! Vandaaruit zien wij de uitgestrektheid van het verleden en ook de grote toekomst. Er is in de Bijbel wel degelijk een midden, waaruit verleden, heden en de toekomst gezien kunnen worden. Terecht heeft Origenes het Evangelie het voornaamste van de heilige Schrift geacht en het is ook het duidelijkst om te zien wie God is.²⁰ Wij zullen dus vanuit het midden der geschiedenis, daar waar Jezus Christus verschijnt en God Zich duidelijker en zuiverder dan ooit tevoren bevattelijk heeft geopenbaard, de Schriften van het Oude Verbond dienen te verstaan. De uiteenzetting van Anselmus van Canterbury (1033-1109) in zijn *Cur Deus homo*, maakt duidelijk dat er heel goed vanuit Adam de tweede, bij het begin van het nieuwe verbond, kan worden teruggegaan naar Adam. Het midden der geschiedenis brengt ons wel degelijk bij de zondeval. De onvergetelijke zin uit de vraag of de verzoening door Christus ook

¹⁸ Emile Mâle, *Nore-Dame de Chartres*, Paris 1983; Frits van der Meer, *Chartres*, Ars Mund, deel II, Foto's van Hans Sibbelee, Amsterdam 1951; Étienne Houvet, *Chartres Cathedral*, Chartres c.a. In dit boekje brengt de koster Houvet alle figuren thuis. Toen ik Frits van der Meer vertelde over dit onvergetelijke bezoek, sprak hij: ‘Die beleving komt zo nooit meer terug’. Hij heeft gelijk gekregen.

¹⁹ Zie het mooie portret over hem van Walter Nigg, *Schilders van het eeuwige*, oorspr. titel: *Maler des Ewigen*, Amsterdam 1962, p. 27-96: ‘Grünewald’. Boven Karl Barths bureau hing er een afbeelding van.

²⁰ Vgl. J. Koopmans, *Onder het Woord. Verzamelde opstellen*. Bijgebracht en ingeleid door K.H. Kroon, Amsterdam 1949, p. 327.

niet op een andere wijze had kunnen plaatsvinden, is: ‘Nondum considerasti quanti ponderis peccatum sit’. ‘Gij hebt nog lang niet genoeg nagedacht van hoe een zwaarte de zonde is’. Het midden der heilsgeschiedenis en het doel van het Oude Testament is aanmerkelijk duidelijker dan de protologie en de eschatologie, dan het begin en het einde van het leven op aarde. Daar waar de Bijbel het best te verstaan is, moeten we ons uitgangspunt nemen. Het bestaan van Jezus Christus kan niemand, die met kennis van zaken spreekt, ontkennen. Van de tweede of laatste Adam valt ook veel meer te zeggen dan van de eerste. De paradijselijke toestand vóór de zondeval indenken, is bijna onmogelijk. Nog nooit is, vanwege de vele godsdiensten die op ons Europese continent zijn neergestreken, de noodzaak zo dringend geweest als nu, om aan te geven dat de weg tot de ene en ware God, de HERE, enkel loopt over Jezus Christus (Joh. 1,18 en 14,6). Juist nu bij vele hele en halve intellectuelen in het Westen niet enkel Kant met zijn ontkenning van de godsbewijzen bijval krijgt, maar ook het bij jonge mensen wegvallen van het bewustzijn van het bestaan van God, wat Nietzsche heeft aangekondigd, zullen wij bij het midden dienen te beginnen. Er is nogal wat gebeurd in het oude Europa. Gods bestaan is zo bijzonder, dat het met niets en niemand te vergelijken valt. Doch het enige Godsbewijs is Jezus Christus.

Wat moeten de velen onder ons met een beeld van Boeddha in huis of tuin, van wie ze dikwijls het leven geheel niet kennen? Ja, maar het boeddhisme is toch zo’n vredelievende godsdienst? Was het maar waar! Wie werkelijk kennis heeft ook van het verleden van het boeddhisme kan beter weten om van de wrede lijfstraffen nog maar te zwijgen.²¹

Israëls religie gericht op het horen

Wij kunnen er wel vanuit gaan dat de tekst van dit tweede gebod aanvankelijk heel kort is geweest, zoals de geboden zes tot en met negen, en dat er in de loop der tijd toevoegingen hebben plaatsgevonden. Voor een korte tekst van ‘de tien woorden’ pleit ook de plaats die de twee stenen tafelen, beschreven met

²¹ Wij hoeven alleen maar te denken aan wat zich kortgeleden heeft afgespeeld in Birma waar boeddhistische monniken een burgeroorlog aanwakkeren tegen moslims om hen te verdrijven.

Hebreeuwse karakters, innamen in de ark onder het verzoendeksel. Dat de eerste tafel der wet zich richt op het leven met de HERE en de tweede op het leven met de naaste, geeft direct aan dat wij bij dit tweede gebod, dat heel nauw met het eerste is verbonden, te maken hebben met onze relatie tot de Almachtige. Hier wordt Israël de kunst der afbeelding die plaatsvindt in de beeldhouw- en schilderkunst niet verboden, als het mensen of dieren betreft, maar dit gebod richt zich enkel en alleen op de HERE. Wij laten dit boeiende onderwerp verder voor wat het is. Klaas Schilder heeft gelijk: "Jezus" heeft geen aanwijzingen voor een kunsttheorie gegeven'. Als het gaat om de esthetica moeten wij bij de Grieken zijn en niet bij de joden. Maar wat Schilder er direct aan toevoegt, wagen wij te betwijfelen: 'hoewel Hij het ontbreken van beeldende kunst in het jodendom als leemte moet hebben gevoeld'.²² Laten wij vooral niet vergeten dat Jezus als niemand zo diep heeft geleefd in de heilige Schrift, daarbij komt ook nog dat Hij een jood was en geen Griek. Bovendien is Hij gekomen met het oog op de verzoening. Op de opmerking van een van Jezus' leerlingen in verwondering en bewondering over het tempelcomplex: 'Meester, zie, welke stenen en welke gebouwen!' is Jezus' reactie: 'Ziet gij deze grote gebouwen? Er zal geen steen op de andere gelaten worden, die niet zal worden weggebroken' (Marc. 13,1-2). En wat te denken van Psalm 50,1-2, waar de aarde wordt opgeroepen, 'vanwaar de zon opgaat tot waar zij ondergaat', hiervan getuige te zijn: 'Uit Sion, de volkomen schoonheid, verschijnt God in lichtglans'. Het betreft hier de berg Sion, waar het heiligdom staat. De betekenis van Gods wonen daar op de Sinaï, geeft de stad luister, die alles overtreft en daarom geldt van Jeruzalem 'kroon der schoonheid'. De hele wereld wordt er bij betrokken, omdat de schoonheid van de komende koning een nog grotere glans verleent aan deze stad. Religieuze begeestering en esthetisch waardegevoel gaan hier samen. Niet Jeruzalem verleent schoonheid aan Jezus, de zone Davids, maar Jezus verleent de dochter Sion haar hoogste glans en dat niet enkel voor Israël maar voor heel de wereld. 'Jubel luide, gij dochter Sion; juich, gij dochter van Jeruzalem! Zie, uw koning komt tot u, hij is rechtvaardig en zegevierend, nederig, en rijdende op een ezel, op een ezels hengst, een ezelinnejong' (Zach.

²² *Christus en cultuur*, 5^e dr., geannoteerd door J. Douma, Franeker 1978, p. 36.

9,9). De overdenking en doordenking hoe bijzonder deze koning is, houden de gelovige levenslang in hun greep. Ook hierin valt een schoonheid te ontdekken die alleen deze koning geldt en die de gelovige diep raakt. Op hem raken we nooit uitgekeken, zodat we lezen bij de profeet Jesaja: 'De Koning in zijn schoonheid zullen uw ogen aanschouwen, een land vanuit de verte bezien' (Jes. 33,17; vgl. Hooglied 1,16; Ps. 45,3) - (vert. Buber-Rosenzweig). Zacharia spreekt in zijn bekende profetie over een viervoudig kenmerk, waaraan de Messias zal zijn te kennen: 'Jubel luide, gij dochter Sion; juich, gij dochter Jeruzalem! Zie uw koning komt tot u, hij is 1^e) rechtvaardig en 2^e) zegevierend, 3^e) nederig en 4^e) rijdend op een ezel, op een ezelshengst, een ezelinejong' (9,9) en aan het slot lezen wij van deze koning: 'Ja, hoe groot is toch zijn goedheid en hoe zijn schoonheid' (9,17) - (Buber-Ros.).

Als de Psalmddichter al zegt: 'Hoe lief heb ik Uw wet! Zij is mijn overdenking de ganse dag' (119,97), wat moet dan het Woord Gods in de Tenach niet hebben betekend in Jezus' leven? Welk een betoverende schoonheid de Schrift op Jezus had, is voor ons niet te doorgronden, want daarin ligt heel zijn weg beschreven. In haar hoogte- en dieptepunten. Hij wist dat van hem gold: 'Gezegend Hij die komt in de naam des HEREN' (Ps. 118,26). Hij zelf was het onderwerp in de Tenach. Gods openbaring, waarvan de Bijbel getuigt. Dit alles staat heel ver af van de Griekse godsdienst met haar vele goden, godinnen, halfgoden en helden. Zij overtreffen soms in hun gebreken en opvallende slechtheden de mens nog. Ze staan allen dicht bij ons mensen. Het valt niet te ontkennen dat ook van de Griekse mythologie schoonheid uitgaat en dat daarin diepte ligt, maar een figuur als Jezus was, hebben ze niet kunnen uitdenken! Voor de Grieken blijkt Jezus te zijn 'een dwaasheid' (1 Cor. 1,23), terwijl Christus voor elke sterveling, wie hij ook mag zijn, toch is 'de kracht Gods en de wijsheid Gods' (1,24).

Ofschoon er in de Schrift wel van helden wordt gesproken, leert de Bijbel ons toch geen heldenverering te koesteren, noch in het Nieuwe noch in het Oude Testament, zodat vanuit de Schrift de beeldende kunst al heel anders wordt. De kathedraal van Chartres met haar onvoorstelbaar vele beelden zowel buiten als binnen is van een geheel andere orde en uitstraling. Wij zijn hier in een hele andere wereld dan die der oude Grieken. Zelfs Salomé, de dochter van Herodias, met het hoofd van Johannes de Doper op een schotel, kan onderscheiden worden van Judith met hoofd van Holofernes

met in haar hand het zwaard.²³ Het is dan ook beter om in *Hebreeën* 11 te spreken van geloofsgetuigen dan van geloofshelden. Het is opvallend dat ook op de iconen van de oosterse orthodoxie de Bijbelse heldenverering nergens tot uiting komt. Sint Joris, de drakendoder, is geen Bijbels figuur. Wie de gevleugelde Johannes de Doper soms op een icoon ziet staan met zijn hoofd reeds op een schotel, voelt precies aan wat we bedoelen. Wie hem met vleugels ziet afgebeeld, dient te weten dat dit wil uitdrukken: ‘Zie ik zend mijn bode, (angelos LXX - engel) die voor mijn aangezicht de weg bereiden zal’ (Mal. 3,1).

Het is in elk geval duidelijk dat het tweede gebod zich richt op de verering van God, ‘die alleen onsterfelijkheid heeft en een ontoegankelijk licht bewoont, dien geen der mensen gezien heeft of zien kan’ (1 Tim. 6,16). Terecht merkt Herman Ridderbos hiervan op: ‘Het is deze verhevenheid, die de verwachting van Christus’ verschijning te meer inhoud geeft. Want Paulus prijst God niet als de Onbekende en van de wereld Afgewende, maar als degene, die te zijner tijd de heerlijkheid van zijn Christus zal doen aanlichten en in Hem Zich zal openbaren en mededelen’.²⁴ Paulus laat wel heel sterk daar de verhevenheid Gods uitkomen. Geen mensenoog kan Hem zien of zal Hem zien. God is zo ontzagwekkend dat Hij los van Jezus Christus voor ons de Onzienlijke is en blijft. Deze doxologie loopt via Jezus Christus, dien te zijner tijd de zalige en enige Heerser zal doen aanschouwen, de Koning der koningen en de Here der Heren (vgl. Openb. 17,14; Deut. 10,17 Dan. 2,47). Op Gods tijd zal Jezus wederkomen. Dan eerst zullen we de grootheid Gods beter en meer ervaren, als wij beter het heil kunnen door- en overzien. En daarom: in niets mag de Almachtige worden afgebeeld, omdat dit eigenlijk ook onmogelijk is. Het Oude noch het Nieuwe Testament laat enige afbeelding van God toe. De hele Bijbel echter spreekt van God en is in dezen geheel antropomorf, opdat wij Hem kunnen verstaan en zo ernst dienen te maken met het wezen Gods. Als de Bijbel spreekt over Gods vinger, hand, hart, voetbank, troon of zelfs over zijn ‘rommelende ingewanden’ (Jer. 31,20) dan gebruikt hij

²³ Vgl. Erwin Panofsky, *Iconologische studies. Thema's uit de Oudheid in de kunst van de Renaissance*, oorspr. titel: *Studies in iconologie*, Nijmegen 1984, p.15-17. Het voert te ver om hier dieper op in te gaan.

²⁴ *De pastorale brieven*, in: *Commentaar op het Nieuwe Testament*, Kampen 1967, p.164-165.

daar een antropomorfisme. Dit is een uitbeelding om God voor ons mensen weer te geven in Zijn gevoel of gedaante. Zo kan Gods 'sterke hand en uitgestrekte arm' (Deut. 5,15) zien op zijn verlossende macht waarmee Hij Israël heeft geleid uit Egypte. Rabbi Chaim Pearl merkt terecht op: 'Maar natuurlijk heeft God geen lichaam en al evenmin kunnen wij Hem werkelijke lichamelijke eigenschappen toekennen. De joodse leraren benadrukken dat God een grote geest is; geen lichaam, geen stof. Maar hoe zou de Tenach ons anders werkelijk God kunnen doen begrijpen, dan door het gebruik van vergelijkingen die, simpel en naïef als ze zijn, ons tenminste nader tot Hem brengen?'²⁵ Wij hebben die beelden nodig om God op de juiste wijze te verstaan en daaruit blijkt ook zonneklaar, dat wij wel te maken hebben met een persoonlijke God.²⁶ Hij overbrugt op deze wijze het oneindig kwalitatieve onderscheid tussen ons en Zich en nadert zo tot ons, zodat voor ons overblijft: 'Spreek Here uw knecht hoort' (1 Sam. 3,9). Daarbij is het spreken Gods in zijn Woord maatstaf gevend. Zo blijft er ook plaats voor het gebed en zien we de relatie die er is tussen de geopenbaarde God en de mens. Omdat er een verbond is, kan de mens reageren op God. Terecht opent K.H. Miskotte in zijn *De weg van het christelijke gebed*: 'De gemeente van Christus is een biddende gemeenschap; in het gebed wordt haar *antwoord* openbaar op het Woord van God, dat haar heeft geschapen.'²⁷ Miskotte ziet het gebed als wezenlijk deel van het geloof en stelt: 'Daarom is het gebed als dankzegging en aanbidding, als belijdenis en voorbede, als regelmatig vragen en aanroeping in de nood, als stil verhaal van vrede en als kreet uit de diepte, het meest *onvervreemdbaar* kenmerk van het kerk-zijn'. Hieruit moge overduidelijk blijken dat voor Miskotte God onmogelijk samenvalt met het al, zodat voor het

²⁵ Chaim Pearl en R. S. Brookes, *Wegwijs in het Jodendom*, vertaald en voor Nederland bewerkt door Henriëtte Boas en Ya'acov Colthof, Amsterdam 1985/7546, p. 126. Uitzonderingen als 'Deus sive Natura' van Spinoza laten we rusten.

²⁶ Wij werken het Persoon-zijn van God niet uit, maar verwijzen slechts naar Martin Buber, *Ich und Du* en M.H. Bolkestein, *Het ik-Gij schema in de nieuwere filosofie en theologie*. Hij verwijst naar Ludwig Feuerbach, Søren Kierkegaard, Ferdinand Ebner, Eb. Grisebach, Friedrich Gogarten, Emil Brunner, Rudolf Bultmann, Karl Löwith, Karl Heim, K. Barth.

²⁷ 's-Gravenhage 1977, p. 7.

pantheïsme geen plaats is. De christelijke kerk denkt aangaande God als zijnde een persoon en dat Hij Geest is niet anders dan het jodendom. Als God tot ons zou spreken op Goddelijke wijze, zouden wij Hem niet verstaan dan ging de openbaring aan ons voorbij. En daarom is de hele heilige Schrift antropomorf. Terecht merkt Herman Bavinck op, dat al wat niet slechts aan mensen wordt toegeschreven, maar zelfs aan schepselen wordt ook aan God toegeschreven, ‘inzonderheid partes hominis, membra corporis, sensus, affectus, actiones, subiecta en adiuncta humana’. Wat Herman Bavinck daarna opdient aan teksten aangaande het antropomorfe spreken Gods is verbazingwekkend, maar hij weet goed wat hier op het spel staat. Wij mogen niet met één eigenschap van God aan de haal gaan. Hij verwijst naar de afdaling Gods, opdat de mens Hem moge verstaan en begrijpen. Bavinck spreekt hier zelfs van ‘zijne genade, welke reeds met de schepping een aanvang nam’.²⁸ Opvallend gebruikt hij hier al het woord ‘genade’ vóór de zondeval. Terecht heeft Augustinus erop gewezen dat wij met dit woord uiterst voorzichtig moeten zijn, deze notie is door Schilder van deze kerkvader overgenomen in zijn bestrijding van de Gemene Gratieleer van Abraham Kuyper. Bavinck stelt: ‘De ganse openbaring Gods concentreert zich in den Logos, die sarx is geworden, en is als het ware één vermenselijking, ene menswording Gods’.²⁹ Hij heeft daarin gelijk in zoverre wij ons uitgangspunt nemen in de moederbelofte (Gen, 3,15; Openb. 12,1-6). Het komt daarom in onze godsdienst altijd aan op God, die de eerste is en die ons tegemoet komt. Daarom is het volk der joden aan wie wij de ware Openbaring Gods te danken hebben van onvoorstelbaar groot belang, doordat God Zich openbaarde in de naam JHWH, Ik ben er. De betekenis van deze naam wordt in de *jood* Jezus Christus manifest als nooit tevoren. De *christen* Paulus, ‘de apostel der volken’, zal dit evangelie gaan verkondigen aan de wereld. Zo schrijft Paulus dat er slechts een weg is; en die leidt van boven naar beneden en niet andersom (Gal. 4-5). De bekeerde jood Paulus toont later duidelijk aan dat wil de mens in een juiste relatie met God komen te staan, daartoe nodig is de gerechtigheid uit het geloof,

²⁸ *Gereformeerde Dogmatiek*, vijfde dr., Deel II, Kampen 1967, p. 68. Zo ook in de eerste dr. 1897. Vgl. vr. 12 van de Heidelbergse Catechismus: ‘wederom tot genade komen’.

²⁹ Idem.

waarbij de inhoud van het geloof is geopenbaard en vervat in het woord. 'Zeg niet in uw hart: Wie zal ten hemel opklimmen? Namelijk om Jezus Christus te doen afdalen; of: Wie zal in de afgrond nederdalen? Namelijk om Christus uit de doden te doen opkomen. Maar wat zegt zij? Nabij u is het woord, in uw mond en in uw hart, namelijk het woord des geloofs, dat wij prediken' (Rom. 10,6-8). In *Romeinen* 10 maakt Paulus, gelijk we zagen, duidelijk: 'Zo is dan het geloof uit het horen, en het horen door het woord van Christus' (Rom. 10,17). Het is bij de jood Paulus opvallend dat hij in citaten soms zomaar Jezus Christus inlast, omdat in Hem het heil en spreken Gods vervat is als nooit tevoren. Wij dienen ook in deze tijd, waarin de cultuur zo beeldrijk is geworden in bijna alle facetten van het leven, niet te vergeten dat de joodse en de christelijke godsdienst allereerst gericht is op het spreken Gods, op het woord, ja, op het vleesgeworden Woord. En daarom geloven wij niet in een empirische of zelfs in een metafysische antropologie. Dat een mens een religieus wezen is, willen we niet ontkennen, maar wel verfoeien wij de opvatting dat alle religies gelijk zijn, of lood om oud ijzer, want nergens heeft het goddelijke spreken ooit menselijke gestalte aangenomen. En het wordt nog bijzonderder: waar is de verlosser van tevoren aangekondigd en dat bij herhaling en op allerlei wijze uit- en afgebeeld? De mens kan onmogelijk een 'rechtvaardig mens' worden los van de mens-geworden God, de logos.³⁰ Een van de grootste schrijvers is daarom voor ons altijd nog Fjedor Michailowitsj Dostojewski (1821-1881). Zijn vuistdikke romans mogen wij in onze snel wisselende en beeldrijke cultuur niet ongelezen laten. Evenals Friedrich Nietzsche was ook Dostojewski zijn tijd vooruit, beiden waren, hoezeer verschillend ook, visionair.³¹ Het is dan ook niet vreemd dat Henri de Lubac in zijn mooie boek *Le drame de l'humanisme athée* (1944) over Dostojewski schrijft: 'Dostojewski's grote romans vertolken de wetenschap, dat de mens niet verbonden dient te zijn met het eeuwige, maar met de Eeuwige, die in Jezus Christus tot ons heeft gesproken als nooit tevoren en die niet kan worden overtroffen'. Terecht schrijft De Lubac: 'Dostojewski scheidt niet het geloof in God van het geloof in

³⁰ Wij bedoelen dit in de zin van de Heidelbergse Catechismus zondag 23.

³¹ Vgl. Walter Nigg, *Prophetische Denker*, Stuttgart 1957, S. 347-538; Walter Schubart, *Dostojewski und Nietzsche*, en Henri de Lubac, *Le drame de l'humanisme athée*, 4e Ed. Paris 1950, p. 279-412: 'Dostoïevski prophète'.

Christus'.³² Wie is als Jezus Christus, die niet slechts éénmaal, doch in allerlei opzicht en velerlei toonaarde vanuit geheel verschillende situaties van tevoren is aangekondigd? Door de verachting van het Oude Testament wordt aan dit aspect veel te weinig aandacht besteed. Waar wordt Mohammed van tevoren aangekondigd? De afsluiting van Gods openbaring vindt plaats in Jezus Christus en bereikt daarmee haar hoogtepunt. Bovendien wie vanuit Jezus Christus het Oude Testament leest, zoals Paulus ons dit leert, krijgt een Testament rijker en dieper terug dan ooit tevoren.³³ Wij zijn om Jezus te leren kennen, daarom aangewezen op het woord Gods in menselijk geschrift. 'Nadat God eertijds vele malen en op vele wijzen tot de vaders gesproken had in de profeten, heeft Hij nu in het laatst der dagen tot ons gesproken in de Zoon, dien Hij gesteld heeft tot erfgenaam van alle dingen, door Wien Hij ook de wereld geschapen heeft.' (Hebr. 1,1-2). Hier ligt de kern van wat we betogen en omdat dit een nieuw theologisch principe is, zullen we op deze tekst en op andere van gelijke strekking meer wijzen. Gods spreken is namelijk nodig om het beeld Gods, na de zondeval, op de juiste wijze te vatten, want dit is slechts te ontvangen door het woord en tenslotte door de Logos, het Woord, op onovertroffen wijze.

Dat wij grote ernst dienen te maken, zodra het over het beeld Gods gaat, blijkt wel, als wij erop letten dat de HERE een ijverzuchtig God is, de Septuaginta heeft 'zèlôtes', wat we nog terugvinden in het woord zeloot. De grote geleerde rabbi Mozes Maimonides (1135-1204) heeft opgemerkt dat in de hele Tenach nergens gesproken wordt over Gods 'brandende toorn', enkel dan, wanneer het gaat over de wijze waarop de HERE niet op de juiste wijze wordt vereerd.³⁴ Het voor ons toch vreemd aandoende woord van 'ijverzuchtig' voor de HERE, wordt dus enkel gebruikt in verband met idolatrie, afgoderij! Maar daarvoor is de reden: 'Want Gij, HERE, zijt de Allerhoogste over de ganse aarde, Gij zijt hoog verheven boven alle goden' (Ps. 97,8).

³² P. 311.

³³ Otto Michel, *Paulus und seine Bibel*, Gütersloh 1929.

³⁴ Vgl. Ramban, Nachmanides, *Commentary on the Torah*, Translated and annotated door rabbi C. Chavell, *Exodus, Sjemoot*, Brooklyn, NY 1973, p. 291.

Van groot en wezenlijk belang is de aanhef van de tien geboden, want deze beginnen niet met 'gij zult niet', maar met: 'Ik ben de HERE, uw God, die u uit het land Egypte, uit het huis der verdrukking, geleid heb'. Heel vreemd staat deze preambule niet in het licht van de eis, maar in het licht van de verlossing, de genade, zodat de jood kan weten dat zijn God, de HERE, de God van de verlossing is. Hij heeft dit ook betoond in de tien plagen die over Egypte zijn gekomen met daaropvolgend de uittocht uit de slavernij. Meer dan vier eeuwen hebben de joden in Egypte vertoefd. Aanvankelijk ging het goed, maar 'toen kwam er een nieuwe koning over Egypte, die Jozef niet gekend had' (Ex. 1,8). Het gevolg was: grote onderdrukking en dwangarbeid. De joden waren het die de steden Pithom en Raämses deden verrijzen onder dwang en zweepslagen. Gaandeweg werd het leven der joden bitterder en de farao angstiger, want volgens hem zouden de Egyptenaren op de lange duur het onderspit delven. Het werd zo heftig dat de joodse jongentjes na de bevalling direct moesten worden gedood. Vervolgens gebod de farao aan zijn hele volk: 'werpt alle jongens die geboren worden in de Nijl, maar alle meisjes moogt ge laten leven' (Ex. 1,22). Er kwam maar geen eind aan de zware onderdrukking. 'De Israëlieten zuchtten nog steeds onder de slavernij en schreeuwden het uit, zodat hun hulpgeroep over de slavernij omhoogsteeg tot God. En God hoorde hun klacht en God gedacht aan zijn verbond met Abraham, Izaäk en Jacob' (Ex. 2,23-24). Het verbond is in Israëls geschiedenis van fundamenteel belang. Hoe vaak in Israëls geschiedenis moet de hemel de aarde niet te hulp komen? Wil het wat worden dan is de gang altijd van boven naar beneden. Deze God wordt niet door de mens gezocht of uitgedacht, want Hij is de God van de Openbaring, die Zich in de Godsnaam bekend maakt als JHWH, Ik ben er. Hij is de God van hen, die Hem daarom behoren te erkennen en te aanbidden. Het is ten diepste zo, dat de bevrijding, de verlossing uit het slavenhuis, behoort te leiden tot het doen van Gods geboden. Hij, de HERE, uw God, voerde hen immers uit Egypte. De HERE is de God van de *Exodus*, de uittocht, want het verbond met Abraham mag niet vastlopen; en daarna doodlopen in Egypte. In de roeping met Abraham had God de hele wereld op het oog (Gen. 12,3). Het optreden van de HERE als de God der verlossing, loopt door heel Israëls geschiedenis tot aan Christus' geboorte heen. De joden kunnen zich niet ontdoen van

Gods bemoeienis met dit volk. Zij zullen tot aan de wederkomst een bijzonder volk blijven! Het is en blijft willens en wetens het volk van het oude verbond. Van een reeds ingegaan nieuw verbond willen zij niets weten (Jer. 31,31; Matth. 26,28; Marc. 14,24; Lucas 22,20; 1 Cor. 11,25; 2 Cor. 3,6).

De verlossing van Gods volk gaat zover, dat Mozes de farao bij de zevende plaag, namens God, moet medelen: ‘Want ditmaal zal Ik al mijn plagen laten losbreken tegen u persoonlijk, tegen uw dienaren en uw volk, opdat gij weet, dat er niemand is op de gehele aarde, zoals Ik’ (Ex. 14,9). God verbindt zijn grote, glorierijke en te vrezen naam als HERE aan dit volk. Hij heeft Zich aan Israël verpand, door hun te laten zien tot welke schrikwekkende en angstige daden Hij instaat is, terwijl Hij daarentegen zijn amechtige volk verlost. Hij heeft hen uit Egypte gevoerd en daaruit blijkt dat Hij de God van de verlossing is. Het is dus overduidelijk dat Gods oneindige macht hen ‘uit het land Egypte, uit het slavenhuis, geleid heeft’ (Ex. 20,2). De tien plagen³⁵ en de uittocht lagen achter het volk, als bewijs dat de HERE met geen god valt te vergelijken. Israël wist dus uit ervaring met wie het in deze tien woorden van doen had. De God die Zich aan Mozes geopenbaard had als de HERE en dien Mozes, daarna het volk bekend maakte, was geen andere God dan die voortijds verschenen was aan Abraham, Izaäk en Jacob, ofschoon Hij toen niet bekend was onder die naam HERE. De godsdienst van Israël is allereerst gericht op horen en gehoorzaamheid, waarin het woord horen etymologisch terug is te vinden. Ook in de Godsverschijning van een engel komt het niet allereerst aan op zijn verschijning, hoe imponerend ook voor de mens, het gaat bijna altijd om boodschap als mededeling. Niemand immers kan God zien en leven. Hoe Gods spreken ook in Israëls oude dagen was gericht op het gehoorzamen, daarbij is het niet enkel gebleven. Deze godsdienst van het luisteren naar de HERE,

³⁵ Het is te frappant om hier niet te verwijzen naar Augustinus, die in zijn *De stad Gods* aangeeft dat men in zijn tijd tien christenvervolgingen telde, in overeenstemming met de tien plagen in Egypte. Zo wordt de rij geopend met Nero, 2^e) Domitianus, 3^e) Trajanus, 4^e) Antonius, 5^e) Severus, 6^e) Maximinis, 7^e) Decius, 8^e) Valerianus, 9^e) Aurelianus en 10^e) Diocletianus en Maximianus. Toch wil dit getal tien voor Augustinus geen profetische verwijzing zijn naar de tien vervolgingen.

bereikt haar hoogtepunt in de woorden: 'het Woord is vlees geworden' (Joh. 1,14).

Het spreken Gods, zijn openbaring, neemt in het midden van de geschiedenis in Israël, zelfs een menselijke verschijning aan. God komt in de Logos, in Jezus Christus, tot ons in de gelijkenis van het zondige vlees. 'Want wat de wet niet vermocht, omdat zij zwak was door het vlees - God heeft, door zijn eigen Zoon te zenden in een vlees, aan dat der zonde gelijk' (Rom. 8,3), laten uitkomen wat de tweede Adam betekent voor ons. Al blonk de godsdienst van oud-Israël, zoals we zagen, dan wel niet direct uit in schoonheid, zoals die der Grieken, toch kan ook in het Oude Testament van Israël's godsdienst een ongekende schoonheid uitgaan, zodat wij lezen: 'De God der goden, de HERE, spreekt en roept de aarde vanwaar de zon opgaat tot waar zij ondergaat. Uit Sion, de volkomen schoonheid, verschijnt God in lichtglans' (Ps. 50,1-2).

Wij zullen bij deze psalm moeten denken aan de tijd van de reformatie van koning Josia ten tijde van Jeremia. En mochten wij denken, dat nu ook het volk wel in actie zal komen, dan hebben wij het mis, want het vervolg is: 'Onze God komt en zal niet zwijgen, vuur verschijnt voor zijn aangezicht, rondom Hem stormt het geweldig. Hij roept tot de hemel daarboven, en tot de aarde om zijn volk te richten: Vergadert Mij mijn gunstgenoten. Die met Mij het verbond sluiten met offers' (Ps. 50,3-6). In deze psalm treedt naar voren dat luisteren aan alles vooraf moet gaan en dat goed luisteren en gehoorzamen, leidt tot het op de juiste wijze offeren. In Psalm 50 gaat het om de zuivere godsdienst. Achter heel Israël's godsdienst ligt het verbond (Ex. 24,1-18). Ook koning Saul krijgt, ondanks zijn goede bedoelingen en velerlei uitvluchten, uiterst vermanend van Samuel te horen: 'Heeft de HERE evenzeer welgevallen aan brandoffers en slachtoffers als aan horen naar des HEREN stem? Zie, gehoorzamen is beter dan slachtoffers, luisteren beter dan het vette der rammen' (1 Sam. 15,22). Ook de profeet Micha, de Morastiet, maakt duidelijk, dat niet het meest buitensporige in gaven aan God aangenaam is, maar gehoorzamen. 'Hij heeft u bekend gemaakt, o mens, wat goed is en wat de HERE van u vraagt: niet anders dan recht te doen en getrouwheid lief te hebben, en ootmoedig te wandelen met uw God (6,8). Als wij voorbijgaan aan de bekendmaking van de HERE en doen wat ons hart ons ingeeft, zijn wij zomaar bezig met eigenwillige godsdienst. Bij Israël is het eerst de ethiek en dan de esthetica. Voor die volgorde komt ook

Kierkegaard op. Maar tot welk een esthetica kan de ethiek van het goed en vertrouwelijk omgaan met God en de naaste niet leiden? Niemand haalt het bij de schoonheid van Jezus Christus: 'Gij zijt schoner dan de mensenkinderen. Lieflijkheid is over uw lippen uitgegoten; daarom heeft God u voor altoos gezegend' (Ps. 45,3). Dat blijkt zelfs nog uit de zeven kruiswoorden van Jezus. Ja, zelfs het vloekhout en de schandpaal van het kruis stralen iets uit, dat boven alles uitgaat. Zo sprak Jezus: 'En als Ik van de aarde verhoogd ben, zal Ik allen tot Mij trekken' (Joh.12,32). Hierin komt tot uiting, ondanks al het negatieve en verschrikkelijk van het lijden en sterven, de triomf der genade, dat is de triomf van het kruis. In de overwinning immers van het kruis wordt aan 'de overste dezer wereld' zijn macht ontnomen. In dit woord van Jezus zit in de dood al reeds de verheerlijking. De gehoorzaamheid van Jezus plaatst het kruis in het overwinningslicht.³⁶ De oude kerk heeft goed ingezien dat kruis en opstanding een geheel zijn. Het kruis had nooit het teken geworden wat het is, als het niet gezien was in het licht van de verrijzenis. Op zich is het kruis, een vloekhout voor de jood, een afgrijselijk martelwerktuig tot vermaak van de massa.

De HERE kan onmogelijk worden afgebeeld

De ernst van het tweede gebod wordt ons direct duidelijk, als wij ons indenken wat het zou betekenen de HERE te willen afbeelden. Daartoe is de mens niet instaat, want 'God is Geest' en kan daarom onmogelijk afgebeeld worden. Het mensvormige spreken Gods is allereerst nodig, opdat wij nog iets van de zuivere dienst aan God kunnen vatten. Wij dienen goed te weten dat de HERE met niets of niemand in heel het heelal kan worden vergeleken en daarom gans en al uniek is. Daarom is theologie zo'n bijzondere wetenschap!

Het is eigenlijk heel opvallend en veelzeggend dat zowel *De geloofsbelijdenis van Nicéa* als *Het Apostolicum* uiterst weinig zeggen in hun belijden over God. Dat zal in de scholastiek heel anders worden. Is op dat aspect niet veel te weinig de aandacht gericht? De oude kerk is in haar omschrijving wie God is, of welke eigenschappen Hem moeten worden toebedeeld, uiterst voorzichtig

³⁶ Vgl. Rudolf Schnackenburg, *Das Johannesevangelium*, 2. Teil, in: *Herders theologischer Kommentar zum Neuen Testament*, Freiburg im Breisgau 1971, S. 492-494.

geweest. Artikel 1 van *De Nederlandse Geloofsbelijdenis* (1561), weet veel meer op te merken aangaande God, maar dan zijn we de directe tijd van een theoloog als Thomas van Aquino, al lang gepasseerd. Maar wat dienen we over te nemen in het wisselen der tijden en wat niet? God als schepper is het enige accent dat in het belijden aangaande God wordt gelegd in de oude kerk. Alle aandacht valt op het zenden van de Zoon. De scholastiek zal in deze opvallende en uiterste voorzichtigheid van oude kerk gaandeweg steeds meer verandering aanbrengen. Wij wijzen er hier al op, opdat het ons niet ontgaat.³⁷ De oudste geloofsbelijdenis aangaande de Drie-enige God weet enkel te zeggen: ‘Ik geloof in God de Vader, de almachtige, schepper des hemels en der aarde, aller zienlijke en onzienlijke dingen’, aldus Nicéa in 325. *Het Apostolicum* dat van latere datum is, laat zelfs nog weg ‘aller zienlijke en onzienlijke dingen’. Daarom temeer zullen we met het tweede gebod heel voorzichtig dienen om te gaan en ons in dezen niet vergalopperen, want een gewaarschuwd man telt hier zeker voor twee. Wij kunnen hier immers ook geen vergelijking maken, omdat er maar één HERE is. Wat valt er te vergelijken? Als er maar één van zulk een soort is dan valt er niets te vergelijken, stelde Aristoteles al. Is er eigenlijk wel plaats voor de aantrekkelijke discipline godsdienstfilosofie aan de universiteit? Elke vergelijking wordt uitgesloten. De uniekheid van God, de HERE, laat geen vergelijking toe. Meerdere keren klinkt het in vergelijking met de goden van Babylon of Perzië: ‘Met wie dan wilt gij Mij vergelijken, dat Ik hem zou gelijk zijn?’ (Jes. 40,25; 40,18 en 46,5). Zo luidt het in Deuteronomium 4,15: ‘Neemt u er terdege voor in acht, dat gij niet verderfelijk handelt door u een gesneden beeld te maken in de gedaante van enige afgod: een afbeelding van een mannelijk of vrouwelijk wezen; een afbeelding van een of ander dier; een afbeelding van een of ander gevogelte; de afbeelding van een of ander gedierte, dat op de aarde kruipt; een afbeelding van een of andere vis’. Geen godenbeeld zelfs geen gestalte, ‘van wat boven in de hemel, noch van wat beneden op de aarde is, noch van wat in de wateren op de aarde is’ (Ex. 20,4), zult gij voor u maken. Geen afbeelding dus van God als vogel, mens, dier, reptiel of vis.

³⁷ Mijn leermeester, Jan Veenhof, zei eens: als je werkelijk met iets nieuws meent te komen, dan mag je meer herhalen dan gebruikelijk is, want je tracht dan juist te overtuigen.

Viel het verblijf van de kinderen Jacobs in die tijd, waarvan *Exodus* verhaalt niet in Egypte, in het alles overtreffende cultuurland? De kennismaking met deze hoge beschaving lag net achter de Israëlieten, tijdens hun verblijf in de woestijn bij de verbondssluiting bij de Sinai. Hebben ze daar in het cultuurland geen kennis kunnen nemen van de Egyptische godsdienst? Van hun leider merkt Stephanus in zijn verdedigingsrede op: 'En Mozes werd onderwezen in alle wijsheid der Egyptenaren' (Hand. 7,22). Juist door historisch te denken, kunnen wij hier de godsdienst van andere oude beschavingen laten rusten, omdat de confrontatie met de godsdienst der Egyptenaren de joden voldoende zei. Kenden de Israëlieten, in de streek Gosen, nog de God van Abraham, Izaäk en Jacob? Of had toch ook de godsdienst der Egyptenaren met hun enorme tempelcomplexen en godenbeelden een grote aantrekkingskracht op hen gekregen?

Martin Noth stelt dat het gouden kalf (Ex. 32,1-6) door het volk gewild is, want de roep stijgt op: 'Welaan, maak ons goden'. Hier zowel als in 1 *Koningen* 12,28 wordt het 'kalf' als een afbeelding verklaard van deze God, die Israël uit Egypte heeft geleid en die de naam JHWH droeg. De volgende dag worden bij dit nieuwe cultusfeest offers gebracht en wordt er gegeten en gedronken. 'Daarna stonden zij op om vreugde te bedrijven' (32,6). Hier dient ongetwijfeld onder te worden verstaan 'seksuele orgiën', zoals ze in de vruchtbaarheidsreligie der Kanaänieten ook een rol speelden.³⁸

Mozes moet op Gods bevel afdalen en wordt op de hoogte gebracht van wat er plaats vindt aan de voet van de berg. 'De man Gods' voelt in alles aan wat er hier op het spel staat. God wil zijn toorn over dit volk doen ontbranden en het vernietigen, daarentegen wil Hij Mozes tot een groot volk maken. Daarop gaat Mozes niet in, maar hij gaat smeken om vergeving en pleiten op de beloften aan Abraham, Izaäk en Jacob gedaan. Dan lezen wij: 'En de HERE kreeg berouw over het kwaad, dat Hij gezegd had zijn volk te zullen aandoen'. Met de twee stenen tafelen, die aan beide zijden beschreven waren, als werk van God, daalt Mozes af. 'En zodra hij de legerplaats genaderd was en het kalf en de reidansen zag, ontbrandde de toorn van Mozes; hij wierp ze uit zijn hand en ze werden verbrijzeld aan de voet van de berg' (32,19). Dat betekent

³⁸ *Das zweite Buch Moses, Exodus*, in: *Das Alte Testament Deutsch*, 5. Aufl., Göttingen 1973, S. 203-204.

dat Mozes vanaf nu het verbond tussen God en het volk voor verbroken verklaart. Uit het vervolg blijkt, aan welk een gruwelijke zonde Israël zich schuldig had gemaakt. Mozes bekennt aan de HERE: ‘Ach, dit volk heeft een grote zonde begaan, want zij hebben zich een gouden god gemaakt’ (32,31). Als Gerhard von Rad op het beeldverbod in het Oude Testament ingaat, stelt hij terloops: ‘De natuur was geen verschijningsvorm van JHWH, maar Hij stond als schepper tegenover haar’.³⁹ Dit is een heel belangrijke opmerking in verband met het pantheïsme, dat zich onder ons, nogal eens beroept, bij de vraag of er leven is na de dood, op: ‘stof zijt gij en tot stof zult gij wederkeren’ (Gen. 3,19). Er is een oneindig kwalitatief onderscheid tussen God en mens; tussen God en de schepping.

Zo staat de Egyptische godsdienst faliekant tegenover die van de God van Israël. Alleen al dat in Egypte de koning de incarnatie was van de zonnegod Ré, moest het grote onderscheid direct al aangeven tussen de Israëliet en de Egyptenaar. In Heliopolis, de zonnestad, bevond zich de tempel van Ré. Van Ré gold: ‘hij is ouder dan alle andere goden.’⁴⁰ Ré was de beschermer der mensen en de overwinnaar van de kwade machten der duisternis. Hij werd met meerdere goden gelijkgesteld of soms zelfs geïdentificeerd, zoals Horus, Chefre, Aton en Sobek. De egyptoloog Eberhard Otto (1913-1974) merkt op dat de Egyptenaar niet denkt in begrippen, maar in gestalten en beelden. En daarom is het om meer dan een reden goed juist deze godsdienst voor het voetlicht te halen, wat ook voor de hand ligt. Voor de oude Egyptenaar was niets zo belangrijk als de wereldorde, de Maät, die was immers alles bepalend, daaruit ontstond de kosmische orde en werd de godenwereld geschapen. De ritus en cultus moesten daarom worden gehandhaafd en zouden later ook de ethiek van goed en kwaad bepalen. De wereldorde, de Maät, was dus van goddelijke aard. Dit woord wordt dan ook ‘vertaald door wereldorde, gerechtigheid, waarheid, correctheid’. Geen wonder dat de Maät in het bijzonder door de rechters werd vereerd, want de Maät is voor de Egyptenaar geen begrip, maar een godin. ‘Zij is de dochter van de zonnegod Ré, die met hem in de zonneboot langs de hemel trekt’.⁴¹ ’s Nachts ging de tocht weer door het

³⁹ *Theologie des Alten Testaments*, Band I, München 1969, S. 231.

⁴⁰ J. Zandee, *Egyptische tempels en goden*, Kampen 1965, p. 174.

⁴¹ Eberhard Otto, *De geschiedenis van Egypte*, Oorspr. titel *Aegypten, der Weg des Pharaonenreich*, Aula 102, Utr.-Antw. 1962, p. 55-56

dodenrijk, van het westen naar het oosten en begon daar de volgende dag weer opnieuw. Dit aspect van het in beelden denken was de Egyptenaar eigen en is van wezenlijk belang voor oud-Israël om daarin nu juist niet mee te gaan! Niet het zien, maar het horen op de eerste plaats; niet de esthetiek op de eerste plaats maar de ethiek, hoe te leven met God en de naaste. Het volk uit Abraham gesproken had 400 of 430 jaar in Egypte doorgebracht, zij het ook in een aparte streek, in Gosen. Wij achten het niet uitgesloten dat de vlucht uit Egypte van Mozes, de kromme stok is, waarmee God een rechte slag wilde slaan. De veertig jaar van zijn verblijf bij Jethro, de priester van Midian, de schoonvader van Mozes, zullen hem tot bezinning hebben gebracht ook in verband met de Egyptische godsdienst. Daarbij is zijn geloof van eminent belang geweest, want wat niet voor de hand lag, is werkelijkheid geworden. Juist op dit aspect komt het aan, zodat we nogmaals aan *De brief aan de Hebreëën* willen denken. ‘Door het geloof heeft Mozes, volwassen geworden, geweigerd door te gaan voor een zoon van Farao’s dochter, maar hij heeft liever met het volk van God kwaad verdragen, dan tijdelijk van de zonde te genieten; en hij heeft de smaad van Christus groter rijkdom geacht dan de schatten van Egypte, want hij hield de blik gericht op de vergelding. Door het geloof heeft hij Egypte verlaten, zonder de toorn des konings te duchten. Want hij bleef standvastig, als ziende de Onzienlijke’ (Hebr. 11,24-27). Hij hield meer rekening met de onzichtbare Koning dan met de koning van Egypte. Aldus vat de schrijver het belang van Mozes’ leven samen. Dat de schrijver van deze brief de wereld kende van Alexandrië in Egypte is aannemelijk. Mozes’ hart sloeg niet voor Egypte, maar voor het volk Gods. Niet glorie en roem troffen hem en maakten zich van hem meester, maar het onderdrukte en amechtige volk van God, de HERE. De wijsheid, de glorie en de kunst der Egyptenaren haalden het niet bij de liefde voor zijn eigen volk. Hij vergat zijn afkomst niet en wat had deze hem te bieden in vergelijking met Egypte?

Als Mozes tegenover elkaar stelde Egypte of het volk van God, dan kwam hij tot de conclusie dat de tijdelijke weelde van Egypte niet opwoog tegen het delen in het onvergankelijke heil in Christus. Hij hield de smaad van de Messias voor groter rijkdom dan de schatten van Egypte. Mozes moet zelfs in Egypte rekening hebben gehouden met de Messiaanse tijd, want hoe kan er anders gesproken worden van ‘de smaad van Christus’? Wij kunnen en willen de